

MARIA DOLORS BOIXADÓS:

Una dona pallaresa avançada al seu temps

Atzur

Curs 2015-2016

ÍNDEX

1. Introducció	1
1.1 Metodologia del treball	4
2. La dona al segle XX	5
2.1 Context sociopolític de la dona a nivell mundial.....	5
3. Els drets de la dona a Espanya durant el segle XX	10
3.1 Cronologia: de 1900 a 1930	10
3.1.1 Noves lleis, decrets, organitzacions i revistes	11
3.2 Drets i deures de la dona obrera	13
3.2.1 Caixa de pensions per a la vellesa i d'estalvis (Institut de la Dona que Treballa).....	13
3.2.1.1 Bases reglamentàries (1930)	13
3.2.1.2 Reglament general (1930).....	14
3.2.1.3 Assegurança obligatòria de maternitat i la dona obrera (1932)	15
3.3 Els drets de la dona durant la 2a República (1931-1936)	18
3.4 El paper de la dona durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939).....	24
3.4.1 Organitzacions feministes i paper polític	26
3.5 Els drets de la dona durant el Franquisme (1939-1975)	28
3.6 Transició democràtica i moviment feminista (1975 – actualitat)	32
3.6.1 L'exclusió feminista.....	33
3.6.2 Agenda reivindicativa i lluites.....	35
3.6.3 Èxits assolits	37
3.7 Els drets laborals de la dona des de finals de s. XX fins l'actualitat	39
3.7.1 Dades de participació de les dones a Catalunya en alguns àmbits	40
4. Maria Dolors Boixadós	42
4.1 Contextualització històrica.....	42
4.1.1 Al Pallars Sobirà	42
4.1.2 Al Pallars Jussà	44
4.2 Biografia	46
4.3 Producció literària durant l'exili.....	55
4.4 Trajectòria de Maria equiparada a l'evolució drets de la dona del s. XX	59

5. Conclusió	70
6. Agraïments	73
7. Bibliografia utilitzada, premsa, hemeroteca i fons documentals consultats	74
ANNEX I	I
ANNEX II	V
ANNEX III	X
ANNEX IV	XVII

1. Introducció

Partint de l'interès en saber què es troba dins l'edifici de l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà (ACPJ), m'he plantejat realitzar un treball de recerca que consisteixi en consultar i analitzar fonts de primera mà. Ben segur que la gran majoria de cops és molta la gent que passa pel carrer Soldevila i es pregunta què hi pot haver dins de l'Arxiu, sense interessar-se en trobar la resposta i oblidant-se'n fins que hi tornen a passar.

La meva idea, doncs, era buscar un tema en el qual pogués tractar amb fonts primàries i acabar coneixent, almenys una mica, el territori i la gent que ens envolta. Des d'un principi, quan vaig presentar-me a l'Arxiu, no tenia gaire clar quin motiu tractar, però de seguida, amb els documents que em va presentar el Fernando Lázaro – director de l'Arxiu –, vaig saber per on anar, ja que em vaig adonar que la majoria de documents que es troben dins d'aquest edifici són protagonitzats per homes i, a més, el producte que se n'extreu per exposar qualsevol informació al públic també acaba sent representat per figures masculines. Com és possible que no hi hagi cap dona pròpiament reconeguda després de tants anys d'història?

D'aquesta manera neix la idea principal del meu treball: analitzar la condició de la dona al llarg dels anys, per saber si ha millorat o no, i tractar amb l'únic fons femení que hi ha a l'ACPJ – el de Maria Dolors Boixadós -, probablement un dels pocs fons femenins dipositats arreu dels arxius de Catalunya.

És evident que la dona ha tingut un important protagonisme en la construcció de la nostra societat i molt poques vegades se li ha reconegut, per això he decidit centrar-me en ella i el seu paper actiu com a generadora de canvi social. Pel mateix motiu he decidit tractar l'evolució dels drets de la dona al llarg de tot el segle XX, un període clau per ella que fins i tot s'ha arribat a nomenar “el segle de la dona”.

El segle XX ha estat carregat de canvis i moviments que han marcat un abans i un després en la història espanyola, ple d'esdeveniments – la República, la Guerra Civil, la Dictadura, etc. – que han fet que avui en dia ens trobem on ens trobem.

El treball, doncs, consta de dues parts: l'evolució dels drets de la dona a Espanya i la investigació del fons de Maria Dolors Boixadós. La primera part serà una recerca d'informació on explicaré tot el que va passar i com va evolucionar la condició de la dona en respecte amb els successos que, d'alguna manera, van avançar i alhora endarrerir la seva situació. Per exemple, demostraré que és cert que amb l'arribada de la Guerra Civil i la Dictadura, la figura femenina va fer un salt de més de mig segle endarrere en el temps.

La segona part constarà del treball de camp que realitzaré: el buidatge del fons de Maria Dolors Boixadós de l'ACPJ, amb tota la informació, documents, imatges i conclusions que en pugui extreure, relacionant el curs de la seva vida amb l'evolució paral·lela de l'emancipació femenina i intentant descobrir si aquests fets van repercutir en la seva trajectòria com a mare, escriptora, però sobretot com a dona.

1.1 Metodologia del treball

El mètode que he seguit per la realització del treball, com ja he esmentat, serà diferent per les dues parts. La primera, d'una banda, és una recerca informàtica i bibliogràfica sobre l'evolució dels drets de la dona al llarg de tot el segle XX i els canvis que això ha comportat en la societat. La segona, d'altra banda, consta amb el buidatge d'un fons personal de l'Arxiu Comarcal.

El que he fet, doncs, és anar consultant tot el llegat de *Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX*, dipositat a l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, de manera que finalment he obtingut una mena d'inventari d' on he extret el que m'ha semblat més important i adequat per posar al treball. Per tant, tota la informació i imatges que esmento i utilitzo són producte dels documents que trobem al seu fons.

Imatge 1

Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.

Font: pròpia.

2. La dona al segle XX

2.1 Context sociopolític de la dona a nivell mundial

El darrer segle es va caracteritzar per una evolució constant i notable de la posició social de la dona que es va dur a terme gràcies o a causa de la proliferació de molts conflictes com ara la Primera Guerra Mundial (1914-1917), que va tenir grans repercussions en l'àmbit econòmic, social i polític del vell continent i va suposar el trencament passatger amb els papers assignats a les dones fins aleshores. En un principi, la dona era considerada inferior a l'home pel que fa a determinades capacitats, és a dir, se la discriminava intel·lectualment i se l'utilitzava amb la finalitat de reproduir-se. No obstant això, durant els anys de guerra, les dones es van anar incorporant massivament a les fàbriques com a mà d'obra per proveir els exèrcits de material bèl·lic, alhora que havien d'assumir l'organització de la família. Al mateix temps es van començar a produir canvis en l'educació i es va permetre l'accés de dones a alguns estudis universitaris, la qual cosa trencava totalment amb el model d'estudiant anterior ja que la dona mai havia pogut accedir a una formació completa (entre l'any 1910 i el 1930 el nombre de dones universitàries és d'un 10%).

En aquest context, les dones van anar adquirint cada cop més un major protagonisme. El 1910, durant la segona reunió de la Internacional Socialista de Dones a Copenhage, es va proclamar el Dia de la Dona com a homenatge al moviment en favor dels drets de la dona i per ajudar a aconseguir el sufragi femení universal.

Paral·lelament a aquesta situació, la dona va començar a participar en reivindicacions laborals i sindicals, sobretot d'ideologia anarquista, i a partir del 1918 va poder accedir a ser funcionària dels cossos tècnics. Així doncs, a l'estar en desacord amb el fet de no poder tenir els mateixos drets legals que els homes ja que durant molt de temps van ser considerades "éssers inferiors" i van haver

Imatge 2
Clara Zetkin (esq.) i Rosa de Luxemburg, promotores del moviment socialista de la dona, el 1910.

Font: www.es.wikipedia.org

d'estar subjectes al marit o al pare, es van veure obligades a manifestar-se. Les primeres lluites a favor dels drets de la dona van sorgir durant la segona meitat del segle XIX a Amèrica, concretament als Estats Units. Aquestes eren unes reivindicacions que tenien com a objectiu fonamental la lluita pels drets legals, en tant que la igualtat al terreny laboral va quedar en un segon pla.

L'any 1848 es va celebrar a Nova York la Declaració de Seneca Falls, en la qual es resumien les conclusions de la primera Convenció sobre els Drets de la Dona¹. El document, inspirat en el text de la Declaració d'Independència dels Estats Units, denunciava les restriccions, sobretot polítiques, a les quals estaven sotmeses les dones: no poder votar, presentar-se a eleccions, ocupar càrrecs públics, afiliar-se a organitzacions o assistir a reunions polítiques. Aquí tenim un petit fragment extret d'aquest document:

"Que totes aquelles lleis que d'alguna manera siguin conflictives amb la veritable i substancial felicitat de la dona, són contràries al gran precepte de la naturalesa i no tenen validesa, ja que aquest precepte té primacia sobre qualsevol altre. Que totes les lleis que impedeixin que la dona ocupi en la societat la posició que la seva consciència li dicti, o que la situïn en una posició inferior a la de l'home, són contràries al gran precepte de la naturalesa i, per tant, no tenen ni força ni autoritat. Que la dona és igual a l'home –ja que així ho va pretendre el Creador- i que pel bé de la raça humana exigeix que sigui reconeguda com a tal."

El naixement del feminisme es va centrar, des d'un principi, amb la reivindicació del dret al vot de les dones. Als Estats Units, les principals promotores van ser Susan Brownell Anthony i Elisabeth Cady, enquadrades des de 1890 en l'Associació Nacional Americana pel sufragi de la Dona. Tot i això, elles no

Imatge 3

Manifestació de sufragistes a Nova York el 1912.

Font: www.es.wikipedia.org

¹ Veure el Document 1 de l'Annex I.

van veure el resultat del seu esforç ja que el dret a vot de les dones no va ser reconegut al seu país fins el 1920.

Imatge 4

Fundadores de la Unió Social i Política de la Dona, Annie Kennedy (esq.) i Christabel Pankhurst, a Gran Bretanya el 1917.

Font: www.en.wikipedia.org

Seguint amb l'ordre cronològic, fins després de la Primera Guerra Mundial, en la majoria de països les dones casades no podien disposar dels seus béns, no tenien la custòdia dels seus fills i no podien signar contractes ni disposar lliurement de les seves persones. Aquest fet va començar a canviar des del període d'entreguerres, on a Gran Bretanya la igualtat jurídica va establir-se el 1925, a França el 1938 i a Alemanya durant els anys cinquanta.

D'altra banda, a l'Amèrica Llatina, també es va començar a concedir el dret a vot per a les dones començant per l'Equador, que va ser el país pioner. A partir de la Segona Guerra Mundial es va anar implantant a la resta de països, exceptuant el Paraguai. A partir d'aquí, les dones també van poder exercir el dret a sufragi a tots els països asiàtics: la Xina i el Japó.

Taula d'obtenció del dret a vot de les dones en alguns països			
Nova Zelanda	1893	Àustria	1923
Austràlia	1901	Txecoslovàquia	1923
Finlàndia	1906	Polònia	1923
Noruega	1913	Espanya	1931
Dinamarca	1915	França	1945
Islàndia	1915	Itàlia	1945
Holanda	1917	Xina	1947
Rússia	1917	Canadà	1948
Anglaterra	1918	Índia	1949
Alemanya	1918	Japó	1950
Suècia	1919	Mèxic	1953
Estats Units	1920	Egipte	1956
Irlanda	1922	Suïssa	1971

Un cop finalitzada la guerra, cal dir que la incorporació de la dona en el món laboral i en l'àmbit públic es va anar produint de mica en mica en els països capitalistes més desenvolupats. No ens hem d'oblidar que arrel d'aquest segon conflicte mundial van sorgir dues potències a nivell internacional: els Estats Units i la Unió Soviètica. Aquests dos països passarien a ser el model a obeir i seguir, d'alguna manera, per la resta del món.

Essent ja la defensa dels drets de les dones una tasca prioritària i amb la creació de les Nacions Unides, el 1952 es va aprovar la Convenció sobre els drets polítics de la dona:

- **Article I.** Les dones tindran dret a votar en totes les eleccions en igualtat de condicions amb els homes, sense cap discriminació.

- **Article II.** Les dones seran elegibles per a tots els organismes públics electius establerts per la legislació nacional, en condicions d'igualtat amb els homes, sense cap discriminació.
- **Article III.** Les dones tindran dret a ocupar càrrecs públics i a exercir totes les funcions públiques establertes per la legislació nacional, en igualtat de condicions amb els homes, sense cap discriminació.

A partir dels anys seixanta, quan les dones havien aconseguit el dret a vot en gran part dels països occidentals, van descobrir, a més, la distància que superava les lleis dels costums i els moviments feministes van començar a lluitar per la igualtat social. És a dir, la lluita va passar a tenir com a objectiu l'equiparació entre homes i dones en la vida quotidiana. Es va aprovar, doncs, La Declaració sobre l'eliminació de la discriminació contra la dona (1967) i la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona (1979).

Tot i que l'accés de les dones a àmbits polítics ha significat una veritable revolució de gènere, les reivindicacions feministes als països occidentals encara tenen temes pendents avui en dia. I fora d'aquests escenaris, als països més pobres, la situació de les dones i les infants sovint no arriba ni tan sols als estrictes límits de la supervivència i constitueix un atac per a la dignitat col·lectiva. Així doncs, és cert que durant el segle XX les dones van aconseguir ocupar llocs professionals que fins llavors formaven part del domini masculí, i gràcies a això avui en dia no ens estranyem si ens trobem davant d'una metgessa, jutgessa o catedràtica, però no ens hem d'oblidar que la lluita per la igualtat de la dona és una cosa global, i per molt que en els països occidentals s'hagi avançat molt, si en els països en vies de desenvolupament aquests objectius no s'han assolit, tota aquesta lluita no està sent ni vàlida ni justa.

3. Els drets de la dona a Espanya durant el segle XX

3.1 Cronologia: de 1900 a 1930

Fins a finals de segle XIX i durant el primer terç del segle XX, la vida de les dones estava condicionada per un seguit de restriccions legals, impediments polítics, laborals, etc., mitjançant uns forts mecanismes de control que les reduïen a l'àmbit domèstic. Val a dir que fins aleshores aquestes també havien treballat fora de casa, però era un col·lectiu força ignorat.

A la gran majoria d'Espanya, el marit o el pare eren els tutors legals de tots els béns de les dones, incloent el salari de les que treballaven, i els únics subjectes amb drets legals i polítics. D'aquesta manera, les dones necessitaven l'autorització marital per exercir qualsevol tipus de professió o per participar en actes jurídics. Aquests contres perjudicaven més a les dones casades ja que aquestes havien d'obeir, per llei, al marit, i la que no ho feia era mal vista i a vegades, fins i tot, podia ser sancionada o castigada.

Aleshores, la llei del divorci no existia i l'avortament, la venda i el consum d'anticonceptius estaven prohibits. En cas d'infidelitat en la parella, si el culpable era l'home, només se'l penalitzava en cas que hi hagués escàndol públic. Si era la dona, aquesta estava castigada per la llei. A més a més, les dones inferiors de 25 anys no podien abandonar la llar sense l'autorització dels seus pares.

Pel que fa a l'educació, només un 29% de les dones sabia llegir i escriure. Gran part de la culpa d'aquesta situació la tenia la falta d'oportunitats perquè rebessin escolarització i una cultura pròpia. L'educació estava monopolitzada per l'Església, la qual era partidària d'educar a la dona simplement com a bona ama de casa i encarregada dels seus fills. L'any 1930 l'analfabetisme de les dones estava un 15% per damunt del dels homes, i a les escoles primàries hi havia una nena per quatre nens escolaritzats. En el nivell universitari, només un de cada vuit estudiants universitaris era dona. Això vol dir que el 0,1% de les dones entre 16 i 20 anys anaven a la universitat i aquestes representaven el

4,2% del cos d'estudiants. Val a dir que la majoria d'elles cursaven estudis de lletres, magisteri o farmàcia i, a més, tenien prohibit participar a oposicions a notari, registrador de la propietat i jutge. D'aquesta manera, hi havia una monopolització cultural per part de l'Església, la qual oferia una educació dividida físicament i disciplinària entre nois i noies.

Pel que fa a les desigualtats laborals, les dones que es trobaven entre la classe popular únicament treballaven en cas de necessitat.

Tot això va reduir la dona tot just a l'àmbit domèstic. Com ja he esmentat, durant aquesta època, Anglaterra i els Estats Units havien aconseguit el sufragi femení gràcies a una sèrie de campanyes feministes que buscaven la igualtat entre l'home i la dona. No obstant això, a Espanya, el sufragi femení encara es considerava una idea estrambòtica. De totes maneres, va ser en aquest període quan moltes dones van començar a encapçalar manifestacions en contra dels augments dels preus dels productes bàsics i a partir de 1910 va començar a desenvolupar-se l'associacionisme femení, l'eix reivindicatiu del qual no era el sufragi femení, sinó l'accés de les dones a la cultura i a la formació professional.

Imatge 5
Primeres manifestacions feministes els anys abans de la 2a República a Madrid.

Font: www.abytes.es

3.1.1 Noves lleis, decrets, organitzacions i revistes

1900 → Llei protectora del treball de dones i nens.

1902 → Decret reial sobre jornada màxima en el treball de dones i nens.

1906 → Creació de la revista *Or i Grana* per un grup de dones catalanes

1909 → Fundació de l' Institut de Cultura i la Biblioteca Popular de la Dona. Creació de la revista *Feminal*.

1910 → Llei que suprimeix els obstacles legals per a l'accés de la dona a la universitat.

1912 → Creació de la Federació Sindical d'Obreres.

1918 → L'Estatut de funcionaris accepta l'entrada de dones a la funció pública.

1919 → Decret reial que prohibeix l'elaboració i venda d'anticonceptius.

1923 → Decret reial que autoritza la creació de l'Assegurança de Maternitat.

1930 → Aparició de la Lliga Femenina Catalana per la Pau.

3.2 Drets i deures de la dona obrera

3.2.1 Caixa de pensions per a la vellesa i d'estalvis (Institut de la Dona que Treballa)

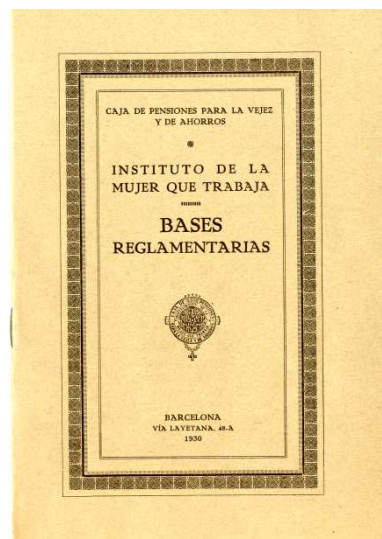
La Caixa de pensions per a la vellesa i d'estalvis va ser una organització fundada l'any 1904 a Barcelona a iniciativa de les set agrupacions patronals més importants per tal de constituir una caixa de retir per als obrers. L' Institut de la Dona que Treballa era una institució de la mateixa Caixa, on qualsevol dona disposada a treballar havia d'afiliar-s'hi per tal de poder gaudir d'uns certs drets i d'un salari mínim, a canvi de complir uns deures i obligacions.

3.2.1.1 Bases reglamentàries (1930)

A principis de s. XX, l' Institut de la Dona Treballadora era un organisme filial de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis, i el seu objectiu era la protecció moral, econòmica i social de les dones que vivien del seu treball o pertanyien a famílies obreres. Tanmateix, en aquest llibret es recullen tota una sèrie bases que seguia aquesta organització i per les quals es pot notar un cert progrés davant el tracte de la dona enfront amb la societat.

Si analitzem el contingut, es parla de sis aspectes diferents. En el primer hi trobem els objectius pels quals vetllava l' Institut de la Dona que treballa, els quals divideix en tres: els bàsics, els auxiliars i els complementaris.

- El primer objectiu (els bàsics) tractava de proporcionar a la dona les avantatges del Socors social per a infermetats i maternitat i la visita i recepta dels Consultoris mèdics de l'associació.
- El segon objectiu (els auxiliars) proporciona el subsidi per a casament, per a dot i per a defunció; els serveis de Dispensari i Laboratori; els de

Imatge 6

Portada del llibre sobre les Bases Reglamentàries de L' Institut de la Dona que Treballa l'any 1930.

Font: Fons Gibert – ACPJ – Caixa 2917, document 91.

visita mèdica a domicili; i la utilització de Clíriques de Medicina, Cirurgia, Maternitat i Cases de salut o repòs.

- El tercer i últim objectiu (els complementaris) tenia com a finalitat la protecció moral i social de la dona treballadora, de manera que els hi proporcionava cases de família, bosses de treball, secretariat femení, publicacions, ensenyança, biblioteques, entre d'altres.

3.2.1.2 Reglament general (1930)

Esmentats els serveis dels quals podia gaudir la dona a partir de 1930, cal dir que per tenir accés a aquests serveis específics, havia de complir un reglament inqüestionable que exposa l' Institut de la Dona que treballa en el llibre de "Reglament general". Aquest fet ens demostra que tot i el petit pas endavant que fa el paper de la dona amb aquesta associació que rep l'ajut de la Caixa de Pensions, el paper femení encara seguia essent poc valorat i, a més a més, havien de pagar per uns drets que en un principi els haurien de ser donats sense cap qüestió ni preu.

Així doncs, les dones tenien certes obligacions:

- Reconèixer i complir els reglaments de tots els serveis de la Caixa de Pensions.
- Satisfer amb regularitat les quotes fixes i les dels serveis que requerissin algun tipus de pagament.
- Pagament d'una quota d'entrada i una altra mensual, fixa i obligatòria. La inicial la decidia el Consell d'Administració de la Caixa de Pensions, mentre que la mensual podia ser de tres categories a escollir lliurement per l'afiliada: la primera (3 pessetes), la segona (4 pessetes) i la tercera (5 pessetes).

Imatge 7

Portada del llibre sobre el Reglament General de l' Institut de la Dona que Treballa el 1930.

Font: Fons Gibert – ACPJ – Caixa 2917, document 92.

Per començar, d'aquestes millores només en gaudien les dones afiliades a l'associació, la qual només permetia l'accés a dones que vivien del treball propi o que pertanyien a famílies obreres. Les afiliades havien de tenir entre 14 i 45 anys, i les seves necessitats havien d'estar aprovades per la direcció general de l' Institut de la Dona que treballa, de manera que les dones fora del marge d'edat només podien gaudir de serveis que no requerissin cap despesa.

Si l'afiliada deixava de complir alguna de les seves obligacions, podia ser expulsada de manera que perdia tots els drets. Per contra, si l'afiliada mostrava una bona conducta davant de les obligacions i formava part de l'associació durant molt de temps, els drets dels quals podia gaudir eren cada cop més privilegiats: al principi una dona recent afiliada podia demanar una visita mèdica domiciliària i al cap de dos anys de ser afiliada, podia demanar el pagament d'un subsidi diari de maternitat.

3.2.1.3 Assegurança obligatòria de maternitat i la dona obrera (1932)

Un cop vist el petit progrés social amb l' Institut de la Dona que treballa l'any 1930, cal remarcar que dos anys més tard la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis va posar en marxa l'Assegurança Maternal, posant per motiu de la seva creació el «d'una cosa tan profundament humana com la maternitat i la protecció a la mare obrera i el seu fill».

Així doncs, ens trobem davant d'un tema de política social que va iniciar un corrent de protecció a la dona que treballa només pel fet del significat de la maternitat. Amb aquesta nova aportació és evident que es produeix un gran avenç en la legislació social, ja que la llei tractava àmpliament de la reglamentació del treball de la dona i de la protecció a l'obrero mare. A més, s'hi suma l'obra de les Conferències Internacionals del Treball, on en una d'elles (a Washington l'any

Imatge 8

Portada del llibre sobre l'Assegurança obligatòria de maternitat i la dona obrera de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis.

Font: Fons Gibert – ACPJ – Caixa 2917, document 93.

1919), es va acordar el projecte de conveni relatiu al treball de les dones en la indústria i el comerç abans i després de donar a llum i, per tant, el règim d'indemnitzacions per la maternitat obrera. Aquest conveni va ser confirmat per Espanya l'any 1923 amb el Decret de 21 d'agost, el qual reglamentava el treball de l'obrero abans i després del part, fixava el temps destinat a la lactància durant la jornada de treball i implantava el subsidi maternal per a les mares afiliades al Retir Obrer.

L'Assegurança rebia la contribució econòmica de l'Estat i d'altres Corporacions públiques, dels patrons i les pròpies assegurades. El patró havia de pagar una quota de 1,90 pessetes trimestrals per cada obrera d'entre 16 i 50 anys, i per a l'obrero la quota era de 1,85 pessetes cada trimestre. El propietari per al qui primer treballés l'obrero en cada trimestre havia de pagar ambdues quotes, podent descomptar del salari d'aquesta la part que a ella li correspongués. Tot i que aquest fet va causar força discussió social, es va tenir en compte el deure de totes les obreres a col·laborar a una obra de solidaritat de classe en benefici mutu de les companyes i en l'immediat d'aquella que havia de ser mare, de manera que els hi van fer veure que eren elles les encarregades de mantenir l'essència de l'Assegurança ja que el seu deure era vetllar pel seu benestar. D'aquesta manera, en un any la dona obrera havia de pagar 22,20 pessetes i tenia dret als subsidis en metàl·lic que en total podien calcular-se en 310,20 pessetes.

Els beneficis dels quals gaudia qualsevol afiliada eren:

- L'assistència gratuïta de llevadora, metge i farmàcia.
- Indemnització per raó de descans.
- Subsidi de lactància a raó de 5 pessetes setmanals per cada fit que alletés i durant el període de deu setmanes.
- Utilització gratuïta de les Obres de Protecció a la Maternitat i a la Infància.
- Una indemnització especial en cas d'una malaltia persistent del fill, d'una operació quirúrgica a la mare o de malaltia derivada del part (només quan el fons de l'Assegurança s'ho pogués permetre).

A més, no només en podia gaudir la dona obrera casada sinó que l'Assegurança de Maternitat també permetia l'accés a dones solteres, ja que existia el cas de les que se'ls havia mort el marit o de les que havien decidit ser mares solteres.

No obstant això, si la obrera volia gaudir dels beneficis que l'Assegurança els proporcionava, havia de complir una sèrie de deures, d'entre els més destacats, d'una banda el d'ésser reconeguda durant l'embaràs per un metge al servei del règim de l'Assegurança de Maternitat, una vegada, almenys, dintre dels dos mesos anteriors al part; d'altra banda, era molt important que suspengués el treball durant les sis setmanes posteriors al part.

Així doncs, amb aquesta nova Assegurança de Maternitat que es va posar en vigor el primer d'octubre de 1930, cal dir que es va produir un cert progrés social ja que la dona passaria a estar més ben considerada sempre i quant en formés part i el seu comportament fos correcte. Tot i això, també cal dir que l'únic aspecte femení que enalteix aquesta Assegurança de Maternitat és la vocació de la maternitat de la dona, fet que ens indica que la dona encara tardarà alguns anys a formar, en gran part, de la vida pública.

3.3 Els drets de la dona durant la 2a República (1931-1936)

Els últims anys de la monarquia d'Alfons XIII es van desenvolupar sota la dictadura del general Primo de Rivera, amb un interès paternalista pels drets de la dona. Com ja he esmentat, encara que es van fer algunes concessions com lleis de protecció del treball o facilitats per cursar estudis universitaris, els avenços aconseguits en la posició de les dones continuaven sent escassos. Cal dir que, a més d'això, no tenien cap mena de dret polític i la situació cultural era nefasta.

Amb l'arribada de Primo de Rivera es van implantar dues novetats: un decret, l'any 1924, que concedia el dret a votar, a nivell municipal, a aquelles dones que eren cap de família i la integració d'algunes dones a l'Assemblea Consultiva. No obstant això, la seva caiguda el 1930 va provocar el retorn a la situació anterior.

És en aquest moment quan es va produir la liberalització de la dona, que va acabar, en part, amb el passiu i discriminant paper del qual era víctima i que estava instaurat per la monarquia i l'Església, que la limitava exclusivament al marit. El decret del 8 de maig va considerar les dones com a elegibles, però encara no reconeixia el sufragi femení. Més tard, a les eleccions del 28 de juny van ser escollides tres dones: Clara Campoamor, Victòria Kent i Margarita Nelken, les tres diputades del Parlament republicà.

Posteriorment es va realitzar un debat parlamentari que va precedir la Constitució, la qual va ser aprovada el 9 de desembre de 1931 i que, finalment, en l'article 36 reconeixia el dret de vot de les dones. Es va establir, així, el sufragi universal. Tanmateix, va ser a la Llei Electoral del juny de 1933 quan es va concretar el dret de la dona al sufragi actiu i passiu, és a dir, a ser electora i elegible. Des de llavors les dones de tot l'Estat espanyol van poder gaudir dels mateixos drets polítics que els homes, encara que van ser molt poques les que es van dedicar completament al món polític i, a més, cal afegir que l'oposició vers la projecció política i social de les dones va ser compartida per la majoria de forces polítiques, tot i la teòrica adhesió al principi d'igualtat.

Imatge 9

Clara Campoamor a les Corts l'1 d'octubre de 1931. Encarregada de les qüestions de la dona (sufragi femení) en el Parlament. Partit Radical.

Font:

www.especialistaenigualdad.blogspot.com.es

Imatge 10

Victoria Kent, encarregada de les reformes a les presons en el Parlament. Partit Radical Socialista.

Font: www.pinterest.com

Imatge 11

Margarita Nelken, encarregada de les qüestions laborals femenines en el Parlament. Partit Socialista Obrer Espanyol.

Font: www.biografiasyvidas.com

Els partits republicans, per exemple, basaven el seu programa en la llibertat i igualtat davant la llei, democratització de la vida pública i eliminació del privilegi social, però no solien especificar en els seus programes que aquests ideals anaven dirigits a homes i dones.

Imatge 12

Ciutadans fent cua per les eleccions del 19 de novembre de 1933, les primeres amb sufragi femení.

Font: www.ibytes.es

Independentment d'etiquetes i definicions, les dones van començar a ser protagonistes de la reflexió i les alternatives sociopolítiques, de manera que les seves interpretacions van derivar i es van concretar clarament cap a una proposta alliberadora i igualitària per al col·lectiu femení.

D'altra banda, a Catalunya, el moviment de promoció de la dona s'havia centrat més en la demanda de drets i no pas en la demanda del vot. L'eix reivindicatiu de l'associacionisme femení d'aquella època va ser l'accés a l'educació i a la cultura, de cara a la millor formació de la dona catalana.

En aquest context, el nacionalisme va ser una de les vies més importants de politització de les dones catalanes. La gestació de l'Estatut d'Autonomia va

causar molt entusiasme entre els ciutadans, la qual cosa va ser motiu de mobilització femenina. Ja que les dones encara no gaudien del dret de vot en aquell moment, les catalanes es van organitzar per donar suport al referèndum a favor de l'Estatut celebrat el dia 2 d'agost de 1931. Així doncs, aquell mateix dia, van organitzar el seu propi plebiscit i van aconseguir més de 400.000 firmes femenines d'adhesió a l'Estatut d'Autonomia.

Durant els anys següents, tot i que les catalanes no van poder votar en les eleccions autonòmiques per al Parlament de Catalunya el 1932, es va donar un major grau de mobilització femenina en l'àmbit polític. Cada cop eren més les que presenciaven mítings de campanyes electorals, assistien a conferències polítiques, etc. Una de les figures femenines més destacades d'aquells temps va ser Federica Montseny, militant de la Confederació Nacional del Treball (CNT) l'any 1931 i de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) el 1936. A més, en l'escenari polític va esdevenir la primera dona ministra a Espanya com a Ministra de Sanitat i Assistència Social el 1936. La seva capacitat de convocatòria davant les masses la va convertir en una de les dirigents obreres amb més ascendència sobre la classe obrera a Catalunya.

Imatge 13

Federica Montseny en un míting a la plaça de toros Monumental, organitzat conjuntament per la CNT-FAI i el PSUC-UGT, per donar a conèixer públicament el pacte de cooperació firmat per les dues organitzacions.

Font: hemeroteca del diari La Vanguardia (www.lavanguardia.com)

Així doncs, cal tenir en compte que tant a Espanya com a Catalunya l'aprovació del sufragi femení no va ser el resultat d'una gran pressió de les sufragistes,

com és el cas d'altres països, sinó que va ser el resultat de la coherència de la política de la República, que defensava la igualtat de drets i que va eliminar la majoria de lleis discriminatòries contra les dones.

Pel que fa a la condició social de les dones, per primer cop s'ajunten dones de diverses generacions compromeses a favor d'un canvi de la situació cívica i legal de les dones i que formen part de les forces propulsores d'un nou model social, al cap i a la fi, dones que des de posicions liberals, propugnen un nou estatus per a la dona en la societat. L'arribada de la República les va permetre aconseguir reptes molt importants: se'ls va concedir drets civils, es va establir el divorci, es van abolir les distincions entre fills i filles legítims i naturals, es va aprovar la Llei de l'Assegurança de Maternitat i es van introduir millores en el sistema educatiu. A més, també es va modificar la legislació entorn de la família i l'aliança i, només a Catalunya, es va establir el principi d'igualtat entre els cònjuges en un matrimoni i es va eliminar el principi d'autoritat marital (en la Llei catalana sobre la Capacitat Jurídica de la Dona i dels Cònjuges el 19 de juny de 1934). *“La dona té la mateixa capacitat civil que l'home”* (Art. 1); *“El matrimoni no és causa modificativa de la capacitat d'obrar de la dona”* (Art. 2).

No obstant això, aquesta legislació igualitària va entrar en problemes en quant a la seva aplicació ja que a l'Estat espanyol no era així, de manera que poc després es va clarificar el dret de la dona casada a tenir passaport sense necessitat de llicència marital.

D'altra banda també es va establir la Llei del Divorci, l'any 1932, que establia la separació per acord comú o per la petició d'un dels cònjuges en el cas d'al·legar les causes determinades per la llei.

Pel que fa a l'ensenyament, durant aquest període encara es mantenia una breu diferència entre les taxes d'escolarització d'un altre sexe: per exemple, durant el curs 1932-1933 hi havia un 62,6% de nens i un 53%² de nenes escolaritzades. Tot i això, van començar a haver-hi certs moviments de

² Segons un estudi de Maite Fandos i Payà, Directora de l' Institut Català de la Dona, a *Les dones i la República 1931-1936**.

renovació pedagògica, el més important dels quals va ser encapçalat per Rosa Sensat, una mestra catalana.

Parlant de nivell universitari, no és fins a finals de la 2a República que la presència femenina va començar a tenir un gran paper en les carreres professionals. Cal dir que en la majoria de vegades se'ls aconsellava per a que cursessin certs tipus d'estudis considerats més adients per elles, com ara Magisteri, Farmàcia, Biblioteconomia o Infermeria. És per aquest motiu que ara per ara

Imatge 14

*Una mestra republicana impartint classes a nens/es.
Les mestres de la República es van proposar modernitzar l'educació basada en els principis de l'escola pública i democràtica.*

Font: pel·lícula documental *Las Maestras de la República*, Pilar Pérez Solano. Espanya, 2013.

aquests tipus de carreres tenen la fama d'estar més pròximes a la naturalesa femenina i, a més, el grup de les professionals més nombrosos d'aleshores va ser el de les docents, ja que l'ensenyament va ser una professió cap a la qual s'encaminaven dones amb inquietuds intel·lectuals.

Finalment, pel que fa al món del treball, tot i el nou marc legal republicà, el dret al treball remuneradament es trobava encara limitat per determinades lleis i per la pressió psicològica existent al respecte.

Seguien vigents les obligacions familiars i domèstiques seguien vigents. Qualsevol tipus de treball considerat extradomèstic era considerat desfavorable per a la dona. Així doncs, durant aquest període, el treball assalariat femení només s'admetia en moments de necessitat indiscutible de les famílies obreres. Per això, la situació laboral de les dones es va caracteritzar per la discriminació salarial, la separació ocupacional, la falta de formació professional, la infravaloració de l'estatus de dona treballadora i la prohibició del moviment obrer davant les reivindicacions de les dones. Es diu que no es deixava treballar a la dona a causa de la seva biologia específica, feblesa, moralitat, obligacions domèstiques... tractaven a la dona com un ésser fràgil i minoritari. Per aquest motiu no podien realitzar treballs nocturns, perillosos, durs o llocs

“propis d’homes”. Tot això ho justificaven com si fos una mena de protecció de la dona, però n’estic segura que l’únic interès que tenien era conservar les típiques ocupacions masculines.

Així doncs, malauradament durant la República les dones encara treballen dins de la llar si no és per una causa primordial en una família obrera.

Està clar que durant aquests cinc anys la situació de la dona va avançar en tots els àmbits si ho comparem temps enrere: en el terreny de la participació política, en els drets individuals, en el món de l’ensenyament i el del treball... Però, malgrat tot, els anys posteriors de Dictadura van esborrar tot aquest esforç i progrés aconseguit que, en certa manera, havia esperonat a totes les dones del país.

3.4 El paper de la dona durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)

Ben entrat l'any 1936 es van produir un seguit d'esdeveniments claus per la història d'Espanya: una part de l'exèrcit i les organitzacions de dretes, encapçalades pel general Francisco Franco, van provocar un cop d'estat que va derivar a una cruel guerra on es van enfrontar amb el govern de la 2a República, recolzat per les institucions d'esquerres.

Dins d'aquest context, al dividir-se el país en dues zones enfrontades, la dona va passar a ser un subjecte més aviat oblidat i sense veu, fàcilment controlable. D'una part, hi havia les dones que van treballar aprofitant habilitats genèriques com ara la costura, la cuina, la neteja o la cura dels nens i malalts. Aquests serveis, a banda d'estar relacionats amb l'activitat domèstica, eren gratuïts ja que els feien "desinteressadament". Així doncs, la dona s'havia de tornar a adaptar al clàssic rol femení.

Imatge 15

Dues dones obreres treballant en una fàbrica durant els anys de la Guerra Civil.

Font: www.factoriahistorica.wordpress.com

No obstant això, després dels primers moments bèl·lics, el seu treball es va anar reconduint en tasques voluntàries en tot tipus de serveis socials, assistencials i de suport als combatents. A partir d'aquí la consigna passaria a ser: "l'home al front, la dona a la reraguarda".

Però cada vegada es cridaven a més homes per al reclutament ja que constantment es desenvolupaven fronts de guerra i, per substituir-los, les dones s'havien d'incorporar massivament al món del treball, de manera que a partir de l'any 1937 la mà d'obra femenina s'incrementa notablement. Així doncs, són elles les encarregades de col·laborar en la producció industrial bèl·lica i en altres activitats normalment masculines, com ara la de xofer, i conductora de tramvia o tren.

D'altra banda, però, cal remarcar el rol de les dones republicanes que van marxar al front per combatre. Aquestes eren les milicianes, i s'equiparaven als homes tot portant l'uniforme de soldat i una arma. La major part d'elles formaven part d'organitzacions anarquistes i estaven totalment a favor de la defensa dels seus drets.

Imatge 16

Quatre dones republicanes patrullant l'any 1937.

Font: www.itbyes.es

Així doncs, al relacionar el concepte de “guerra civil” amb “dones” hem de pensar amb una imatge molt significativa: les milicianes que es van mobilitzar el juliol de 1936 contra el cop d'estat militar de Franco. Evidentment van ser aturades, però s'ha de remarcar que aquestes milicianes socialistes, comunistes o anarquistes es van convertir en el millor exemple de desobediència del paper històric al que havien estat tradicionalment sotmeses. Amb això va quedar demostrat que la mobilització social de les dones treballadores era un procés que procedia del període republicà. Aquest fet ens el confirmen les dades dels nombres de treballadors als sindicats: per exemple, la Unió General de Treballadors (UGT) va aconseguir més de 100.000 afiliades el 1936 i la Confederació Nacional del Treball (UCT) rondava les 142.000.

No obstant això, el nombre de milicianes no va ser gaire elevat i la seva presència en l'exèrcit es va centrar, sobretot, fins al 1937. A partir d'aleshores, les dones combatents van ser retirades del front i van passar a treballar d'infermeres, bugaderes o simplement cuinaven pels seus companys.

És en aquest període quan es van adoptar mesures revolucionàries com la legalització de l'avortament i van sorgir tot un seguit d'organitzacions feministes amb la finalitat de reivindicar la seva ideologia.

3.4.1 Organitzacions feministes i paper polític

NOM DE L'ORGANITZACIÓ	ANYS	IDEOLOGIA	PROGRAMA POLÍTIC	FIGURES DESTACABLES
<i>Agrupación de mujeres antifascistas (AMA)</i>	1933	Socialista, comunista i republicana	Promocionar al partit comunista d'Espanya, integrar la lluita antifeixista i defensar la igualtat de la dona.	-Dolores Ibárruri "La Pasionaria" -Encarnación Fuyola
<i>Secretariado Femenino del POUM (SFPOUM)</i>	1936	Republicana	Incorporació de les dones al treball i món polític per afavorir l'emancipació femenina.	-Maria Teresa Andrade.
<i>Mujeres Libres (ML)</i>	1936-1939	Anarquista	Proporcionar una educació bàsica certa formació política a la dona. Estratègia social i feminista.	-Lucía Sánchez Saornil -Mercè Comaposada -Amparo Poch Gascón
Unió de Dones de Catalunya (UDC)	1937	D'esquerres, antifeixisme	Comença amb influència d'ERC i acaba donant suport al PSUC (vessant comunista). Seguia el mateix programa que l'AMA.	-Maria Dolors Bargalló

Tanmateix, l'AMA i l'UDC tenien unes associacions juvenils destinades a noies joves, la *Unión de Muchachas (UM)* i l'*Alianza Nacional de la Dona Jove* respectivament. Ambdues estaven influenciades pel comunisme i van impulsar

un programa que reclamava les demandes d'accés al treball, a una certa formació, educació, llocs de feina i el tracte igual amb els homes.

Cal remarcar, a més, que un dels moviments amb més rellevància durant la guerra civil va ser el d'ideologia anarquista, el nombre d'afiliades del qual es va estendre per tota l'Espanya republicana (més de 20.000). Al contrari que l'AMA, ML considerava la guerra com una oportunitat per dur a terme la revolució de les dones i, durant aquest període, van iniciar unes campanyes contra la prostitució com els *Liberatorios de la Prostitución*.

No obstant això, les relacions entre les diferents organitzacions polítiques van acabar generant una intensa rivalitat, tot i lluitar pels mateixos drets i deures. Precisament va ser la seva marcada politització el que va impedir un moviment femení unit. No existia, doncs, una cohesió i unitat del feminisme en respecte al es qüestions socials i de gènere. La polarització política va ser el gran obstacle de la realització d'un projecte comú entre les dones republicanes i, evidentment, aquestes tensions polítiques van culminar amb els "Fets de març del 1937", que van acabar definitivament amb l'ideal emancipador de les dones.

3.5 Els drets de la dona durant el Franquisme (1939-1975)

El final de la Guerra Civil i la derrota de la República van suposar l'arribada d'un nou règim que ho tornaria a canviar tot: el Franquisme. Aquest va ser un règim dictatorial establert al país des de 1939 fins a la mort del seu líder, Francisco Franco, l'any 1975, i les seves bases eren el nacionalisme, el tradicionalisme, el catolicisme i l'anticomunisme.

La situació de la dona en el Franquisme va suposar un retrocés de mig segle en el temps a una societat patriarcal i a un paper de submissió que semblava haver estat consolidat i oblidat durant el règim republicà. El front nacional, a més d'acabar amb l'activitat laboral femenina, va castigar i exiliar a totes aquelles dones i homes que havien participat en activitats relatives al bàndol contrari. Les organitzacions de dones que havien florit durant l'etapa republicana van quedar reduïdes a la mínima expressió, i milers van ser afusellades o empresonades per les seves idees. Especialment maltractades van ser les que havien dut a terme serveis com a professores sota la República, properes als ideals democràtics, van ser excloses de les seves places i se'ls va prohibir exercir magisteri amb l'enorme impacte social i cultural que això va produir.

És a partir d'aquest moment que hem d'esmentar a la *Sección Femenina de la Falange*, una institució feixista fundada l'any 1934 per José Antonio Primo de Rivera i dirigida per Pilar Primo de Rivera, la seva germana. Evidentment va trobar una veritable raó de ser un cop es va aplicar el nou règim nacional, el 1936. Les dades ens diuen que fins 18 de juliol de 1936, la xifra d'afiliades més creïble era de menys de 2.500. A partir d'aleshores, aquest nombre va augmentar considerablement. Durant la guerra es van encarregar d'assistir a la militància falangista, als empresonats del partit o a les famílies dels morts. Després, durant el franquisme, va ser l'organisme que es va encarregar de l'educació de les dones, de manera que va voler instaurar uns valors retrògrads que definien a la dona com a "l'àngel de la llar", i la responsable de "l'honra masculina". Aquesta actitud envers els ciutadans, els va fer creure que les

dones eren éssers inferiors als homes i, per aquest motiu, van assumir que la millor vocació per elles era la de mare i mestressa de casa³.

A més a més, també tenim l'aparició d'altres organitzacions:

- La *Delegación Nacional de Frentes y hospitales*, que havia arribat a tenir el control de tots els serveis del front. En formaven part militants carlistes.
- *Auxilio Social*, la delegada de la qual volia encarregar-se de l'assistència social del nou Estat. Es van ocupar d'obrir centres per a nens i cases per a mares, menjadors per als ciutadans i centres de maternitat.
- *El Servicio Social de la Mujer*, que feia serveis per institucions militars, per l'auxili social, centres, hospitals i a les organitzacions juvenils de la falange que depenien de la secció femenina.

De totes maneres, a banda d'aquestes noves institucions que anaven pel seu bàndol, el nou Estat nacional espanyol es va encarregar d'abolir tots els avenços aconseguits durant la República. Aquí tenim una taula amb un seguit d'esdeveniments que cal recordar:

³ Veure el Document 2 de l'Annex I.

EL NOU ESTAT NACIONAL ESPANYOL...

- Va prohibir el treball nocturn de les dones, va regular el treball a domicili i va alliberar a la dona casada del taller i la fàbrica.
- Va demanar a la dona una autorització del seu marit per exercir qualsevol tipus de professió i participar en actes jurídics.
- Va anul·lar la Llei del Divorci (23 d'agost de 1938) i es van declarar nuls tots els divorcis concedits durant la República.
- Amb la *Sección Femenina*, va proclamar que la missió de les dones en la Pàtria era la llar (30 de maig de 1939).
- Va crear un Decret que feia obligatòria la llicència domèstica per a totes les dones espanyoles (28 de desembre de 1939).
- Va prohibir l'avortament i el va penalitzar durament.
- Va considerar lícita la prostitució amb el Decret del 27 de març de 1941.
- Va prohibir la venda i el consum d'anticonceptius.
- Va restablir el delictes d'adulteri per a les dones el maig de 1942.
- Va declarar obligatoris els ensenyaments de la llar per a les dones en tots els centres d'ensenyament mitjà el 1944.
- Va privar a la dona educada de realitzar un treball prestigiós i lucratiu com advocat de l'Estat, metge, fiscal, jutge, etc.
- Va prohibir a les dones menors de 25 anys abandonar la llar sense el consentiment del seu pare si no estava casada.
- Va establir plans per a la creació de jardins d'infància i llars d'avis amb la finalitat de crear llocs de treball per a les dones.

Durant l'època tardofranquista⁴ encara no trobem, a Espanya, cap ambaixadora, directora de banc o de diari. Ni tant sols hi havia cap dona a les institucions com l'Acadèmia de la Llengua, malgrat la tradicional i valorada aportació femenina a la literatura, tant castellana com catalana. A Espanya,

⁴ Es denomina *tardofranquisme* els últims anys de la dictadura. La cronologia d'aquest període és incerta: per alguns es va iniciar el 1968 ja que és una data significativa en el context nacional; per altres, tant sols van ser els últims cinc anys de la dictadura, en què les lluites socials i l'activitat política de l'oposició es va intensificar.

l'any 1970 només hi havia una degana de Facultat, una Directora General en un Ministeri i una alcaldessa eren les úniques dones que es trobaven en llocs amb determinat nivell de responsabilitat. Inclús, a finals dels setanta, el paper que es seguia associant a la dona era el reproductor, i aquesta només es concebia en el matrimoni. Reproducció i matrimoni era el binomi que marcava la vida de les dones, sotmeses per llei a l'home.

3.6 Transició democràtica i moviment feminista (1975 – actualitat)

L'època franquista va durar, en total, trenta-sis anys, període en el qual ja hem vist a què van estar sotmeses totes les dones espanyoles. Amb la mort de Francisco Franco, el líder de la dictadura, l'any 1975 es va iniciar un procés de transició democràtica i van reaparèixer els moviments socials que el franquisme havia eliminat, amb la suma d'un de nou: l'antifranquisme. Així doncs, dos dies més tard, Juan Carlos I va ser nomenat rei i, amb ell, es va iniciar un procés de democratització del país.

Tot aquest procés es va dur a terme des del poder i amb l'absència expectant de la major part de la societat espanyola. Això sí, l'acció d'algunes minories al menys van aportar una mica de dignitat a aquella època. Una d'aquestes minories socials va ser la feminista. El seu paper, per ser radical i rupturista i per centrar-se en la dona ha volgut ser oblidat en molts dels estudis que s'han realitzat.

Així doncs, en el camp de la simbologia social el 1975 va ser un any decisiu. No només per la mort del dictador, sinó també perquè Nacions Unides va decidir que fos l'any de la dona en l'àmbit internacional, fet que no va poder evitar el règim franquista i que els escassos sectors feministes van decidir aprofitar, com és el cas del *Movimiento Democrático de Mujeres* (MDM).

Les dones que formaven part del MDM estaven influenciades pel Partit Comunista: treballadores, mestresses de casa dels barris populars i alguns elements procedents de les classes il·lustrades. La seva lluita es decantava més pels problemes socials i quotidians dels ravalers obrers que per plantejaments pròpiament feministes. Sobretot, perseguia la conquesta de les llibertats democràtiques com a objectiu primordial. Així doncs, la seva tasca va servir per la convocatòria clandestina de *La Primeras Jornadas de Liberación de la Mujer*, com una resposta a les commemoracions oficials organitzades pel règim franquista. Aquesta trobada a Madrid, el mateix 1975, va senyalar l'arrencada de la segona generació feminista a Espanya. Tot seguit, al cap d'un any, es van celebrar a Barcelona *Les Jornades Catalanes de la Dona* i,

juntament amb *Las Segundas Jornadas Estatales de la Mujer*, celebrades el 1979 a Granada, aquests van ser els tres grans esdeveniments del feminisme en aquells convulsos anys. Aquestes reunions a Madrid, Barcelona i Granada van ser la clau per projectar el moviment feminista com una força social autònoma no només davant de la dictadura, sinó també davant les forces de l'oposició democràtica i la societat en conjunt.

Imatge 17

Portaveus de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona l'any 1976.

Font: www.prensacadiz.org

Imatge 18

Assistents a les Primeres Jornades Catalanes de la Dona al Paranif de la Universitat de Barcelona el 1976.

Font:

www.donahaviadeser.blogspot.com

Els plantejaments i objectius que es van difondre en aquestes trobades⁵, les postures que es van manifestar i la publicitat que els hi van donar els mitjans de comunicació van servir per projectar la lluita de la dona en una àmplia visió de la societat, quelcom fonamental en aquells anys d'emergència social. Tanmateix podem considerar aquestes trobades com a decisives en l'expansió del feminisme.

3.6.1 L'exclusió feminista

A mitjans de 1976, la inestabilitat política i l'entusiasme que havien generat les *Jornades Catalanes de la Dona* va proporcionar una veritable exclusió d'organitzacions de dones. Sembla estrany, però aquests grups van resultar molt desiguals entre sí pel que fa al mida, orientació i finalitats, per el poc que

⁵ Es van plantejar una sèrie d'objectius com ara l'ús d'anticonceptius, el dret a l'avortament, la fi de la violència sexual, l'eliminació de traves sexistes al camp laborat, etc. que, tot plegat, encara que durant la república també foren esmentats, mai abans s'havien reivindicat tant massivament.

van durar (alguns tant sols van aguantar uns mesos), per la seva dispersió geogràfica, pels diferents graus d'incidència en el conjunt del moviment feminista i, sens dubte, pel seu nombre⁶.

Tot això va portar a la diversitat d'ideologia i, inclús, a alguns enfrontaments entre organitzacions. No totes compartien la mateixa opinió davant del moviment feminista i molt aviat es van poder distingir varis corrents en el feminisme espanyol durant la Transició. Algunes pensaven que la major part dels problemes del país tenien el seu origen a l'opressió del règim que hi havia, d'altres es basaven en l'esquerra radical i, finalment, van aparèixer aquelles que ho equiparaven amb el feminisme extremista americà.

Aquestes diferències van donar peu a molts debats. Hem de tenir en compte que el feminisme de la segona generació⁷ va ser extraordinàriament ric en enfocaments teòrics, inclús ho podem veure en la literatura. Tot aquesta immensa producció, que arriba fins als nostres dies, va posar en circulació la major part dels elements als quals avui en dia recorrem a l'hora de fer anàlisis.

Els conceptes com opressió, sexisme, patriarcat, gènere, la dona com a classe i d'altres, van començar a sorgir com un producte de reflexió que va donar pas a un enfocament revolucionari sobre el problema de la dona i, a més, això li va donar una dimensió política que fins aleshores no havia tingut.

Cal esmentar, però, que els grups lligats a formacions polítiques van tenir una estructura més jerarquizada i, en ells, es distingia entre direcció i base, encara que el comú va ser optar per models oberts i assemblearis, qüestió que va diferenciar el feminisme d'altres moviments de masses en aquell moment.

⁶ L'any 1987, molt tardament, un estudi realitzat per el *Instituto de la Mujer*, quan el moviment es trobava en un important retrocés, va arribar a incloure 600 organitzacions, de les quals seixanta es definien com a feministes. Aquest va ser un nombre molt menor si ho comparem amb el que hi va arribar a haver una dècada abans.

⁷ Es considera feminisme de segona generació al moviment feminista que va sorgir a finals del franquisme i durant la Transició ja que, per molt que sorgís el període republicà, aquest va quedar interromput pels anys de la Guerra Civil i la dictadura.

3.6.2 Agenda reivindicativa i lluites

El feminisme de segona generació va destacar tant en amplitud com en profunditat, ja que plantejava una autèntica inversió dels valors dominants renegant dels models masculins imperants. Les feministes rebutjaven que l'home hagués de ser el centre de totes les coses, alhora que negaven que l'experiència i percepció masculines fossin el punt de referència de tota la cultura humana. En aquest sentit, els seus propòsits van ser molt més amplis i complexos que els de les seves predecessores, ja que proposaven un canvi radical en les relacions entre les persones i la seva identitat. El conjunt de les seves propostes van girar en torn a tres eixos fonamentals: l'abolició de la legislació discriminatòria⁸, la reivindicació del cos i la sexualitat i la construcció d'una nova cultura.

També van dedicar molt esforç en l'àmbit literari i es van crear algunes editorials com ara *Ediciones la Sal*, *Ediciones del Feminismo* y *Creación de los Clubes Vindicación Feminista*, les quals van possibilitar l'aparició de publicacions que fins aleshores havien estat prohibides i d'altres de nova creació que havien nascut arrel del mateix moviment.

Al mateix temps hem de tenir en compte que els mitjans de comunicació estaven en mans masculines, el que volia dir que molt poques periodistes s'hi havien pogut dedicar i que no hi havia llocs per a dones a la ràdio o televisió. Això significava que aquests mitjans no podien influir en donar a conèixer les reivindicacions del feminisme. Pot ser aquest motiu ens explica l'aparició d'algunes publicacions feministes com a solució de les enormes dificultats amb les que es trobava el moviment per difondre els seus ideals. Aquí tenim un llistat de revistes que van sorgir des de 1976 al 1978:

- *Lehioa* (1976)

⁸ Encara que hagués mort el dictador, algunes de les lleis que discriminaven a la dona van seguir vigents anys després. Amb la Constitució de 1978 va quedar proclamada la igualtat entre homes i dones i, el 1980, va ser l'Estatut dels Treballadors qui va establir el tractament d'igualtat en el terreny laboral. No obstant això, hem de pensar que simplement el dret al divorci no el van obtenir fins al 1981, molt més tard que la resta de països europeus.

- *Opción* (1976)
- *Vindicación Feminista* (1976)
- Revista *La Mar* (1977)
- *Dones en Lluita* (1978)
- *Mujeres Demócratas* (1978)

Aquestes revistes perseguien l'objectiu de convertir-se en un mitjà informatiu imprès al servei de l'alliberació de la dona. En alguns casos només van arribar a publicar-se un parell d'exemplars (*La Mar*), d'altres eren edicions destinades a segons quina nacionalitat (*Dones en Lluita* per a Catalunya i *Lehioa* per al País Basc). Així doncs les úniques que tenien la intenció de persistir eren *Opción* i *Vindicación Feminista*.

No obstant això, el més significatiu d'aquella nova cultura va ser la repercussió que va tenir en les vides de moltes dones influïdes per les activistes que van saber traslladar les seves inquietuds a l'àmbit quotidià. Així va ser com es va reconèixer l'opressió de la dona en el dia a dia. Aquesta manera d'entendre que la lluita per l'alliberació de la dona passava per canviar des d'aquell moment les pròpies formes de vida i per ajudar a canviar altres dones va ser molt important (aquests canvis fins i tot podien ser d'aparença, com ara la forma de vestir o la imatge personal).

Paral·lelament, al qüestionar les tradicions establertes que controlaven la sexualitat feminista, el moviment d'emancipació de la dona també va posar en dubte l'heterosexualitat mateixa. Així, en l'ambient obert i de confiança que van crear els grups feministes, les mateixes dones van començar a explorar els seus sentiments sexuals cap a altres dones. Un dels èxits del feminisme és haver aconseguit que es visualitzés la cultura i societat lesbiana, que sense aquest moviment continuaria sent tan secreta com ho havia estat sempre. A finals dels anys setanta, l'acceptació social de lesbianes i homosexuals ja era un dels seus objectius principals, fet que marca el punt de partida de la famosa "revolució sexual".

Així doncs, conscients de la importància que tenia la imatge en la societat, les feministes van saber aprofitar els pocs recursos que oferien els mitjans de comunicació per fer visibles les seves propostes, cridant l'atenció i projectant

una altra imatge de la dona socialment acceptable⁹. D'aquesta manera van aconseguir captar l'atenció de tots els mitjans i, per consegüent, de tota la societat.

3.6.3 Èxits assolits

El període de la Transició va significar una quantitat de nombrosos èxits per la moviment feminista. D'una banda, en el marc legal cal destacar una sèrie de canvis molt importants:

- Pel que fa al Dret penal, es van derogar els articles del Codi penal relatius a l'adulteri i es va despenalitzar la divulgació dels mètodes anticonceptius
- En el Dret privat, es van equiparar jurídicament al marit i la dona en el matrimoni i es va regular la separació, nul·litat i el divorci.
- La Llei del 13 de juliol de 1982 va establir la possibilitat d'adquirir la nacionalitat d'origen pels fills de mare espanyola.
- La Llei Orgànica del 5 de juliol de 1985 va suprimir la punibilitat de l'avortament en tres supòsits: perill per la vida o salut de l'embarassada, que l'embaràs fos conseqüència d'una violació o que el nen hagués de néixer amb algun infermetat física o psíquica.
- Aprovació de l'Ordre PRE/525/2005 del 7 de març que adoptava mesures per afavorir la igualtat entre homes i dones en els àmbits de la vida quotidiana: ocupació, empresa, conciliació de la vida laboral i familiar, investigació, solidaritat, esport, violència de gènere, etc.
- Aprovació del Pla Estratègic d'Igualtat d'Oportunitats (2008-2011) el 14 de desembre de 2007.
- Aprovació del I Pla d'Igualtat entre dones i homes en l'Administració General de l'Estat en l'Acord del Consell de Ministres de 28 de gener de 2011.
- Aprovació del Protocol d'actuació davant l'assetjament sexual i l'assetjament per raó de sexe en l'àmbit de l'Administració General de

⁹ Cal destacar l'ús d'eslògans descarats per cridar l'atenció. Alguns d'aquests eren "*Contra violación, castración*"; "*Si los hombres pariesen, sería un sacramento*"; "*Vamos a quemar el tribunal Constitucional, por marchista y patriarcal*".

l'Estat i dels organismes públics vinculats en ella en la Resolució de 28 de juliol de 2011.

Però, d'altra banda, va deixar una petjada més profunda en l'àmbit social i en el terreny de les mentalitats. El feminisme va tenir una clara consciència dels grans èxits que havia obtingut fins al moment però també va ser molt conscient del camí que encara li quedava per recórrer fins aconseguir una plena igualtat.

3.7 Els drets laborals de la dona des de finals de s. XX fins l'actualitat

- Pel que fa al salari, l'empresari està obligat a pagar per la prestació d'un treball d'igual valor el mateix salari als homes que a les dones, tant el salari base com els complements, sense cap discriminació per raons de sexe.
- En la reducció de la jornada laboral per tenir cura dels fills/es o familiars, qui per raons legals ha de cuidar directament a un menor de sis anys o un minusvàlid psíquic, físic o sensorial, podrà tenir dret a una reducció de la jornada laboral, amb la disminució proporcional del salari. A més, les treballadores, amb un fill/a menor de vuit mesos tenen dret de lactància a una hora d'absència laboral.
- La dona treballadora durant l'embaràs té dret a reconeixements mèdics, assistència mèdica durant el part i hospitalització. Per motius de salut de la mare o el fetus, si l'embaràs és declarat "de risc", la mare té dret a la interrupció laboral amb reserva del lloc de treball.
- La dona treballadora té setze setmanes en total de llicència pel motiu de part, ampliables si és part múltiple en dos setmanes més per cada fill/a a partir del segon.
- Durant els permisos per maternitat, adopció i acolliment, la dona té dret a una prestació econòmica 100% en relació amb la cotització ordinària.
- La mare soltera i la casada tenen i poden exercir els mateixos drets.
- Permisos retribuïts a les dones treballadores:
 - Per matrimoni: quinze dies naturals.
 - Per naixement de fill/a, mort accident, malaltia greu o hospitalització de parents fins el segon grau de consanguinitat: dos dies naturals o quatre si es necessita desplaçament.
 - Per trasllat de domicili: un dia.
 - Acompliment d'un deure inexcusable de caràcter públic i personal.
 - Per realitzar exàmens prenatals i tècniques de preparació al part.
 - Per la reducció de la jornada per lactància.
 - Per a la guarda legal i la cura de familiars.

- Per a la realització de funcions sindicals o de representació del personal: durant els terminis establerts legalment o convencional.

Aquestes millores en el treball laboral de la dona demostren que a partir dels anys de Transició en endavant, les taxes d'activitat femenina, tant a Espanya com a Catalunya, s'aniran incrementant a mesura que passin els anys. Si ens en anem a la Taula 1, veiem que del 1976 al 2005, la taxa d'activitat femenina ha passat del 30,2% al 50,5%. Aquest fet ens indica que les dones, en aquest país, tenen una clara voluntat per fer-se un lloc al mercat del treball i sembla ser que s'hi van incorporant per quedar-s'hi.

3.7.1 Dades de participació de les dones a Catalunya en alguns àmbits

Com hem vist, amb el pas dels anys les dones es van anar fent un lloc en tots els racons de la societat de manera que no només fossin els homes els qui estiguessin al comandament.

Imatge 19

Última manifestació feminista del 8 de març de 2015 a Barcelona.

Font: www.eldiario.es

Pel que fa a la política, si analitzem el tant per cent de dones electes al Parlament de Catalunya en les diferents legislatures, veiem que, per exemple, entre la Legislatura de 1980 al 1984 i la Legislatura de 2012-2016, la seva participació ha augmentat un 34,8%, amb un total de 54 diputades avui en dia¹⁰.

Pel que fa a la formació, actualment la majoria de carreres tenen un percentatge de dones estudiants superior al d'homes. Per exemple, durant el curs 1998-1999, les dones representaven el 69,5% de les persones estudiants de llicenciatures d'humanitats, el 59,6% de ciències socials, el 56,4% de ciències i el 52,6% de ciències de la salut.

¹⁰ Veure Taula 2 de l'Annex I.

I pel que fa al món del treball, podem dir que les dones s'han incorporat de forma massiva al mercat i treball laboral. Per exemple, la taxa d'activitat de la població femenina de 16 a 24 anys a Catalunya el 2004 va ser del 58,79%, i la d'ocupació del 51,57%, fet que situava a Catalunya a nivell europeu (on la taxa d'activitat femenina era del 59,80% i la d'ocupació del 53,8%). Entre les dones de 22 i 44 anys, aquesta xifra va ser del 60%.

4. Maria Dolors Boixadós

Moltes vegades, sobretot als joves, ens sembla impossible que al Pallars hi pugui haver algú que durant la seva vida aconseguixi un èxit i es faci coneguda arreu del món o, si més no, arreu de la resta del país.

Tot i que pensem així, no és cert. En els casos que ho demostren, quan ens pregunten sobre algú amb aquestes qualitats, solem sempre respondre amb els exemples més notoris: que si l'escriptor Pep Coll, que si l'exfutbolista Carles Puyol, que si l'escriptora Maria Barbal, etc., sense ser capaços d'anar més enllà.

Maria Dolors Boixadós seria un exemple d'aquest "més enllà". Si preguntes entre els trempolins/es per aquesta dona, com m'ha passat a mi, ben pocs sabrien dir-te qui és i on situar-la. Així doncs, no ens cal investigar gaire per saber que va ser una gran escriptora catalana, concretament de Sort (Pallars Sobirà) i un clar exemple de superació en el moment crític en què es trobava la dona durant tot el llarg del segle XX, com veurem tot seguit.

4.1 Contextualització històrica

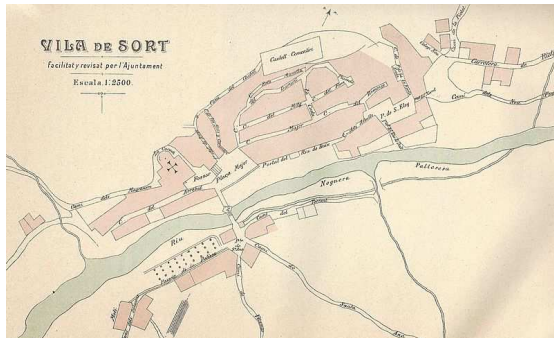
Maria va néixer durant un moment en què el territori es veia afectat per la industrialització que s'estava duent a terme a tot el país. Es per aquest motiu que s'estaven produint grans processos de despoblament o emigració d'habitants pallaresos cap al sud de l'Estret de Collegats, al pla de Lleida o a Barcelona, en busca de feina o una vida millor al camp. No obstant això, aquest procés va ser diferent entre el Pallars Sobirà, on ella va néixer, i el Pallars Jussà, on va passar gran part de la seva infància.

4.1.1 Al Pallars Sobirà

En aquesta zona es va viure un procés de trencament amb el sistema d'economia d'autosubsistència molt més lent i sense la intervenció de factors externs a l'economia tradicional de la comarca.

A principis de segle, Sort era una vila amb Ajuntament propi, molt ric en la producció agrícola i la cria d'animals. Pel que fa a la indústria, van començar a

aparèixer-hi fàbriques com ara la de xocolata, farina o d'artefactes de la quarta necessitat (espartenyas). Així doncs, el poble vivia del comerç del ramat, la producció d'aliments primaris, les fires de bestiar i d'alguna que altra tenda de comestibles i teles. Cal remarcar que Sort no tenia cap mitjà que fonamentés l'afició dels nens per l'estudi i, a més a més, hi havia molt poques persones visibles: alguns sacerdots, advocats, procuradors, un metge, un farmacèutic i varis professors¹¹.

Imatge 20
Plànol de la vila de Sort l'any 1900
aproximadament.

Font: www.ca.wikipedia.org

A partir del 1910 va començar un període de transició de la societat tradicional a la societat moderna, que va durar fins a mitjans de segle. Aquest procés, però, va ser més lent en aquest territori ja que no hi va haver cap factor exterior que reemplaqués l'economia de subsistència. Així doncs, tot i la despoblació que hi va haver, es va aconseguir augmentar el nombre

d'habitants fins el 1920.

Un altre factor a tenir en compte va ser l'acabament de la carretera que uniria Tremp amb Esterri i la posada en marxa de la línia directa de Barcelona al mateix poble. Aquest fet va afavorir a la modernització de les estructures agrícoles i ramaderes ja que van trencar amb l'autoconsum i van començar a iniciar-se en l'economia de mercat.

Malgrat aquest creixement en tots els àmbits, d'una banda l'arribada de la Guerra Civil va interrompre aquest procés, de manera que el Pallars Sobirà va perdre un 12% de la població, passant de 12.457 habitants el 1920 a 10.240 el 1960. D'altra banda, cal sumar-hi les conseqüències de la Revolució Industrial del moment, que va provocar la mecanització del camp i, per consegüent, la

¹¹ Estudi realitzat per Agustí Coy i Cotonat, un sacerdot d'aquella època, recollit en el llibre *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*, 1906.

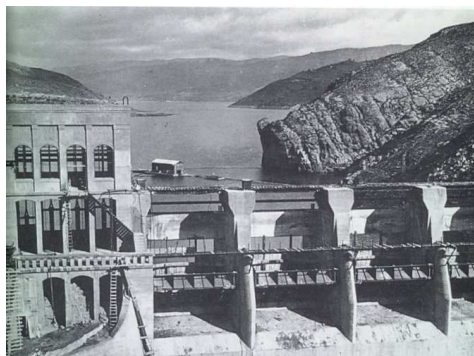
pèrdua de la meitat d'habitants que van emigrar a les ciutats tot quedant-se en 5.247 veïns a finals de segle¹².

4.1.2 Al Pallars Jussà

Paral·lelament, els Pallars Jussà es va veure afectat per una profunda crisi de subsistència fins a principis de segle. Els factors que van desafavorir aquest sector eren varis:

- La incapacitat de l'agricultura tradicional d'incrementar la població per fer front a una població en augment.
- L'arribada de la fil·loxera a Tremp, fet que va provocar la pèrdua de la principal font de riquesa de la zona i va fer disminuir les relacions comercials.
- Empobriment dels sectors més febles de la població, augment de la mortalitat infantil i disminució de l'esperança de vida.
- Inici de les emigracions definitives a les ciutats, sobretot a Barcelona, en busca d'una feina (en les fàbriques els homes, en el servei domèstic les dones), i a Amèrica, sobretot a l'Argentina, on molts pallaresos van fugir d'un país en crisi.

No obstant això, a partir del 1910 es va iniciar un procés accelerat de transformació cap a una societat moderna. La construcció de les centrals hidroelèctriques a Cabdella (1911-1914) i Talarn (1912-1916) van provocar la irrupció d'un nou model econòmic. Per consegüent, el flux migratori va frenar, es van millorar les xarxes de comunicació i transport (construcció de la carretera que comunicava Artesa amb Gerri de la Sal), van aparèixer nous llocs de

Imatge 21

Presa de la central hidroelèctrica del Pantà de Sant Antoni a càrrec de l'empresa La Canadenca el 1916.

Font: www.talarn.cat/la-central-hidroelectrica

¹² Estudi realitzat per Francesc Farràs a *El Pallars Contemporani*, del llibre *Història del Pallars, dels orígens als nostres dies*, per les coordinadores Carmen Maria Marugan i Vallvé i Verònica Rapalino. Editorial Pagès, 2005.

treball tot facilitant la recuperació econòmica de la comarca, es van tornar a posar en marxa les activitats comercials i el sector de serveis i les formes de vida dels pallaresos es van modernitzar.

Vist això, veiem que el Pallars Jussà va viure una acceleració i un canvi molt més accelerat en comparació amb el Pallars Sobirà gràcies a l'impacte de les centrals hidroelèctriques. Tot i això, aquest territori també es va veure afectat per la Guerra Civil, període en el que, encara que semblava contradictori, enlloc de perdre va guanyar població: al 1910 partia de 18.996 ciutadans mentre que al 1960 en residien 19.985. Aquestes xifres, però, van disminuir a causa de la Revolució Industrial del moment, tot quedant-se en 15.045 veïns a finals de segle¹³.

A partir del període de Transició (1975), moment en què ambdós territoris ja havien patit les conseqüències de la Revolució Industrial, fins als nostres dies, la comarca es veurà afectada per una societat moderna capitalista.

¹³ Estudi realitzat, també, per Francesc Farràs a *El Pallars Contemporani*, del llibre *Història del Pallars, dels orígens als nostres dies*, per les coordinadores Carmen Maria Marugan i Vallvé i Verònica Rapalino. Editorial Pagès, 2005.

4.2 Biografia

Primer de tot, ens hem de situar a la capital del Pallars Sobirà a principis de segle XX. Maria Dolores Boixadós va néixer un dia 11 de març de l'any 1917. Com ja he esmentat, aquesta era una època difícil per la vila ja que s'estava produint un canvi, en tots els àmbits, cap a la societat moderna.

El seu pare, Josep Boixadós, fill de Sort com tots els seus avantpassats, era secretari del jutjat de Primera Instància, i la seva mare, que també era sortenca, estava més pel càrrec familiar i domèstic, de manera que ja trobem un tret proper a la condició social i laboral en què es trobava la dona durant aquells temps. De totes maneres, la família no tenia problemes econòmics ja que pertanyien a la petita burgesia local.

Així doncs, la mare es feu càrrec dels cinc fills que havia tingut tres noies, Esther, Ignàcia i Maria; i dos nois, José Ramón i Agustí.

En arribar a l'edat escolar, el sistema educatiu que s'oferia a Sort encara era mínim i els recursos per accedir-hi també. Per aquest motiu, van decidir enviar a Maria a la capital del Pallars Jussà – quan tenia 5 anys –, on va poder rebre formació al Col·legi Maria Immaculada, dirigit per monges d'aquella congregació i on s'impartia l'ensenyament primari.

Malauradament, tres anys després, la seva mare va morir – amb 37 anys – i el seu germà petit, José Ramón, també va anar a viure a Tremp. Així doncs, els dos es van criar a casa dels oncles¹⁴, on hi havia les dues germanes del pare, tia Celestina i tia Engràcia, i el marit d'aquesta, l'aragonès Pedro Campo, que era recaptador de contribucions de la localitat. Sempre deien que havien tingut la sort de tenir dues mares i dos pares: el de Sort i *tio Campo*.

Imatge 22

José Boixadós i Esther Servat, pares de Maria Dolores Boixadós i Servat.

Font : ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

¹⁴ La casa es trobava al carrer Soldevila, entremig de la del Dr. Portella i la farmàcia Solé, i tenia una sortida al Passeig del Vall.

Dels altres germans, Ignacia morí als dos anys i Esther i Agustí es van quedar a Sort per fer-se cura del seu pare, amb qui s'escrivien molt sovint i amb qui, segons Maria reconeixia, encara que fossin de caràcters independents, mantenien una relació molt unida.

Maria va començar a estudiar al col·legi religiós tal i com ho havia volgut la seva mare, però ella no tenia aquesta ideologia i la van acabar fent fora de les monges perquè no li agradava brodar ni cosir. Llavors va ser quan va haver d'anar al Col·legi Nacional i on va conèixer a la senyoreta Anita i al pianista senyor Mallol. Entre tot, en plena adolescència va viure l'arribada de la República. Ella es considerava republicana perquè *tio* Campo va ser un exemple d'esperit de llibertat i de bondat i li va recomanar que llegís el diari de Madrid *La Libertad*. Amb aquesta lectura diària es va anar formant ella sola. Juntament amb els dos mestres, aquests tres personatges foren els qui van influir més en la infantesa de Maria Dolors.

Aquests primers anys de vida van estar carregats d'esdeveniments que la van convertir en una persona autosuficient, pilar fonamental perquè en un futur no hagués de dependre de ningú.

Als 15 anys, per consell de la senyoreta Anita, la van enviar a estudiar Peritatge Mercantil a Barcelona, una formació que a Tremp només podien rebre els alumnes que assistien al col·legi masculí de Sant Josep. *Tio Campo* creia que estudiant comerç s'alliberaria la imatge de la dona en aquell temps republicà (però el fet que no li agradés la va portar a treure's el batxillerat al mateix temps).

Imatge 23

Retrat de Maria Dolors Boixadós.

Font : ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Els primers anys, així doncs, va residir a la pensió d'uns parents i poc després se'n va anar a la Residència de Senyoretas Oficinistes que depenia de la Generalitat, situada a Via Laietana. Allà va conèixer a Quimeta Comas, professora de Geografia i Història de l' Institut-Escola del Parc de la Ciutadella, amb qui va presenciar el

metrallament de l'edifici el mes d'octubre de 1934. Aquest fet, per Maria, va significar l'inici de la Guerra Civil, període en el qual va aconseguir allotjar-se a la Residència d'Estudiants del carrer Comte Urgell – Residència Ramon Llull durant La República – gràcies a Quimeta i el seu marit. Allà va coincidir amb Gabriel Alomar i Bartolomeu Rosselló-Pòrcel, dos personatges que més tard la van inspirar per entrar al món de la literatura.

Durant els anys de guerra, a Barcelona, va fer un curs de medicina a la Universitat Autònoma. Llavors, tenia la intenció de ser metge i especialitzar-se

en psiquiatria, però només en va poder cursar un any. Obligada per les circumstàncies, va haver de guanyar-se la vida treballant com a secretària a la Hispano Suiza, empresa automobilística confiscada per la Comissió d'Indústries de Guerra del govern català, que depenia de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI). Allà s'hi va estar fins que el senyor Antoni M. Sbert, director de la residència on vivia, li va concedir una beca per estudiar medicina per així poder deixar de treballar. Com a universitària es va afiliar a la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (FENEC).

Imatge 24
Carnet d'estudiant de Maria a la
Universitat de Barcelona.

Font: ACPJ, Fons de Maria
Dolores i José Ramon Boixadós,
s. XX.

Segons Maria Dolores, la guerra no la va afectar tant per la inconsciència de la joventut. El pitjor per a ella va ser la postguerra. Just a l'acabar-se el conflicte, a ella i a Quimeta Comas les van posar a la presó, on van estar-s'hi un mes. En tornar a Tremp, va haver d'acompanyar a *tio Campo* fins a Montalban¹⁵ per refugiar-se dels nacionals. Quan va tornar, la van denunciar i se'n va haver d'anar a Ceuta, on el seu germà Agustí exercia de tinent de l'exèrcit. Malauradament ell va morir per

¹⁵ És un municipi d'Occitània, capital del departament de Tarn i Garona, a la regió occitana de Guiena (Migdia-Pirineus). A partir del 1939 va ser un dels territoris francesos que va allotjar un grup nombrós de refugiats catalans.

conseqüències de la guerra i Maria se n'anà al Marroc espanyol, des d' on va aconseguir tornar a casa.

Un cop amb la família, van creure que era convenient que es traslladés a Madrid, on ningú no sabia que havia format part de la Delegació de Cultura de la FENEC – un “crim” castigat amb la presó pels vencedors nacionals – i on podria començar de nou.

Ja la capital, es va instal·lar en una pensió i va començar a impartir classes particulars de francès per guanyar-se la vida fins que, casualment, un dels seus alumnes que era gallec i secretari del Banc de Crèdit Industrial, li va recomanar que es presentés a les oposicions ja que tenia el títol de Peritatge Mercantil. Així ho va fer i va començar a treballar en aquell mateix banc on s'hi va estar durant set anys.

En aquest període, amb una companya de feina, va acabar freqüentant el Cafè Gijón, i de mica en mica es va anar formant la famosa “tertúlia del Cafè Gijón”. Allà hi va conèixer gent d'esquerres i de dretes, tot i que aleshores no estaven interessats en ideologies. Poc a poc va anar mantenint contacte amb José García Nieto, Jesús Garcés, Eusebio García Luengo, Enrique Azcoaga, Paco Mota, Camilo José Cela... i així va ser com Maria entrà a formar part dels joves coneguts com la *Juventud Creadora* i va començar a descobrir en ella una vocació que des d'aleshores no va abandonar mai: l'escriptura. Encara que al principi només fossin un nombre reduït d'articles, els primers anys d'estada a Madrid la van portar a escriure la seva primera novel·la *Aguas muertas*¹⁶.

Imatge 25

Façana del Cafè Gijón, n. 21 del Passeig de Recoletos, Madrid.

Font: www.es/wikipedia.org/wiki/Café_Gijón

¹⁶ Maria Dolors va escriure *Aguas muertas* – en quinze dies – a l'edat de 21 anys, amb tot el que allò comportava: les inquietuds d'una jove a la qual la guerra havia provocat una sèrie de sentiments i vivències que necessitava explicar d'alguna manera. També hem de tenir en compte que no gaudia d'uns estudis literaris que l'ajudessin a millorar aquesta tècnica, de manera que ho va fer com va poder. Això sí, el llibre va ser reeditat i publicat el 1970.

Al mateix cafè conegué a Ignacio Agustí – un dels fundadors de l'editorial Destino, juntament amb Santiago Nadal – i li explicà el per què d'aquella obra que havia escrit: *“el fenómeno de la Guerra Civil había dejado un poso de sentimientos y vivencias que necesitaba explicar de algún modo y Aguas muertas era aquel resultado de ese impulso de sinceridad”*.

Després d'aquestes paraules, Agustí va voler respondre a Maria d'alguna manera, i així ho va fer creant el Premi Nadal i convencent-la per a què s'hi presentés.

D'aquest primer contacte amb el món editorial, Maria en guardava un record agredolç ja que per ella va ser un procés força enredat: allà va entreveure la complicació del món dels negocis, enveges, compromisos personals, vanitats i favors que es mouen al voltant dels premis literaris. Amb la seva novel·la s'havia forjat la idea del premi. Ella i Agustí s'havien fet molt amics, però ell, seduït per la bellesa i encant de la jove, tenia més que un interès polític. Aleshores va ser quan Maria va deixar clara la seva relació amb José Souto Candeira i va retirar la seva novel·la del premi, tot i que la van deixar finalista igual.

Imatge 26

Maria Dolors Boixadós i el seu marit José Souto Candeira.

Font : ACPJ, Fons de Maria Dolors i José Ramon Boixadós, s. XX.

Així doncs, el certamen fou concedit a Carmen Laforet, el 1944, amb *Nada*. Aquest fet no va sorprendre a Maria, que aleshores ja havia deixat de freqüentar la tertúlia del Cafè Gijón i la creació literària per ajudar al que seria el seu marit, José Souto Candeira, en el laboratori que van muntar junts a Madrid, fet que va molestar força als directors de l'editorial Destino. A més, el grup del Cafè Gijón no li ho va perdonar mai.

El doctor Souto, de família gallega, treballava al *Centro de Investigaciones Médicas*. Pel que explicava Maria, *“ens van conèixer en una cerveseria de la plaça de Santa Ana, i a la mitja*

*hora ja es vam enamorar*¹⁷. El vespre de Nadal de l'any 1945 es van casar, i ben aviat ja van marxar d'Espanya. Malgrat la bona situació professional i social del seu marit, estaven tips de sentir-se mig perseguits: els caps de setmana, el doctor, atenia de franc a les famílies més necessitades i això, en el seu barri d'*El Viso*, ja el feia sospitós. El 1948 es pot dir que Maria va començar la seva etapa d'exili.

Els dos van aconseguir un passaport a través d'uns amics i l'escriptor veneçolà Don Rómulo Gallegos, que en aquell moment era president de la República de Veneçuela, li va oferir una càtedra al doctor Souto en la Universitat de Caracas. Quan van acceptar el seu oferiment i l'avió aterrava a un nou continent, Gallegos s'havia hagut de refugiar a Cuba i per tant no els van deixar entrar al país. Així doncs, van anar a parar a Paramaribo, a la Guaiana holandesa.

En aquell moment Maria ja estava embarassada de la primera filla, i van tenir molta sort perquè un gallec que havia sigut professor particular del seu marit estava establert a Veneçuela, el qual els va facilitar l'entrada a la regió i que el doctor Souto pogués treballar a la Universidad de los Andes, a Mérida, on ella va obrar com la seva tècnica de laboratori. Allà hi van tenir dues filles, Bunderlai i Islara.

Quatre anys més tard es van haver de mudar a Caracas perquè van canviar al rector de la Universidad de los Andes i el nou ja no valorava tant la tasca del doctor Souto, i perquè els van reclamar a la Universidad Central de Caracas on ell va ser nomenat cap de la càtedra de Fisiologia i així va poder continuar les seves investigacions sobre el càncer en millors condicions. A la capital veneçolana van tenir-hi el tercer fill, Ersaid¹⁸, però no van estar-s'hi gaire ja que quan va caure el dictador Marcos Pérez-Jiménez, i a causa de la inestabilitat política que vivia el país l'any 1958, van tornar a tancar la Universidad Central. Llavors, a càrrec de la Comissió d'Energia Atòmica dels EUA, que ja coneixien al seu marit, li van proposar un lloc de feina que va acceptar.

¹⁷ Entrevista amb Maria Dolors Boixadós per Josep Varela i Serra el 2004, publicada a *Memòria de Lleida*, Pagès Editors 2005.

¹⁸ Maria va deixar clar que els noms dels seus fills no volen dir res, se'ls van inventar així perquè sí.

Imatge 27

Família Souto-Boixadós al complert. D'esquerra a dreta: Bunderlai, Ersaid, José, Islara i Maria.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Souto es desplaçà tot sol als Estats-Units, país en el qual van poder entrar-hi gràcies a un document signat per John Foster Dulles, secretari de l'Estat nord-americà, que els declarava "Emigrants d'Honor". D'aquesta manera va poder preparar l'arribada de la família i veure a què s'haurien d'afrontar.

Al mateix temps, Maria i els fills van viatjar a Espanya. A Madrid es va retrobar amb el seu germà José Ramón, que s'havia convertit en un gran neurocirurgià de la Clínica de la Concepción, i amb *tia* Celestina. Després anà a Barcelona i finalment a Sort, on els nens van poder estar-s'hi més tranquils. Al gener de 1959, però, ja eren tots als EUA, a la ciutat d'Oak Ridge de Tennessee. Aquesta població rebia el sobrenom de *Ciutat Atòmica* o *Ciutat Secreta*, ja que s'hi trobava la base per desenvolupar el Projecte Manhattan, que desembocaria a la construcció de la primera bomba atòmica.

Vint-i-cinc anys van ser els que van residir en aquella regió. El marit treballava investigant els efectes produïts per l'exposició a la radioactivitat en els animals i les persones, alhora que també explorava sobre el càncer.

Pel que fa a Maria, tot i que les relacions familiars estaven dictant la seva trajectòria vital. A més, es trobaven a 30km de Knoxville, on hi havia la Universitat de Tennessee i on ella va aprofitar per doctorar-se en literatura espanyola. La seva tesi doctoral va ser sobre Juan Ramón Jiménez.

Tot i això, el seu marit no s'acabava d'adaptar a aquell espai i ella va prendre la decisió de treballar. El fet que ja hagués publicat alguns llibres la va ajudar i amb el temps va començar a impartir classes de llengua espanyola al mateix centre on s'havia format, alhora que es feia càrrec del grup de teatre universitari. A la dècada dels setanta s'hi van traslladar tots.

Imatge 28

Diploma atorgat per la Universitat de Tennessee a Maria al finalitzar el doctorat.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Malgrat tot, aquella comunitat continuava sent molt tancada: les dones no sabien de què treballaven els seus marits. Els treballs d'investigació, també els de Souto, els declaraven *classified* (secrets) ja que en teoria anaven en direcció a la cura dels afectats per una possible explosió atòmica, i quan va passar tot això, estaven en plena guerra freda. Els americans no volien que per a res del món aquells documents es publicuessin, la qual cosa va causar tensions i, finalment, van tancar el laboratori del seu marit on molts col·laboradors del seu equip havien mort de càncer (1974).

Arrel d'aquest esdeveniment, li van oferir una plaça la Universitat de Vanderbilt, també a Tennessee, una de les millors dels EUA. El doctor Souto, però, estava cansat de tantes lluites i aquell va ser el principi de la malaltia que patí durant tants anys, una atròfia cerebral a causa de l' Alzheimer.

Poc després els va sorgir la possibilitat d'anar a Puerto Rico, a fundar la Escuela de Medicina de la Universidad Católica de Ponce i, com que ambdós necessitaven un canvi radical, l'any 1977 van mudar-s'hi, i aquesta va ser una de les millors decisions que varen prendre.

Aquella nova oportunitat va significar un canvi molt important per Maria ja que s'hi va trobar molt a gust. A l'illa, el matrimoni va gaudir de la natura i amabilitat dels porto-riquenys.

El bon ambient la va portar a redactar una altra tesi doctoral, un estudi comparatiu entre la novel·la *Nazarín* de Benito Pérez Galdós i el film *Nazarín* de Luis Buñuel. L'obtenció del títol de doctora li va permetre assegurar-se la

permanència a la Universidad de Puerto Rico, amb la destinació al Colegio Universitario de Cayey. Tot i que els alumnes li donaven una gran satisfacció moral, la docència l'avorria profundament. El que realment li agradava era dirigir el grup de teatre universitari, al qual va dedicar totes les hores que tenia disponibles.

Malauradament, l'estat del seu marit els va obligar a tornar als Estats-Units a finals de la dècada dels vuitanta. Maria en va tenir cura i va treballar temporalment impartint classes de traducció i composició en llengua castellana a la Universitat Texas A&M, en col·laboració amb la Universitat de Florida, amb la finalitat de sostenir els ingressos familiars. No obstant això, la malaltia de Souto, que segons ella la va ocasionar l'excés d'exposició indirecta a la radioactivitat a què va estar sotmès a Oak Ridge, li va impedir poder seguir impartir docència i escriure per un temps. Enamorada des del primer dia, Maria va fer costat al seu marit amb qui havia compartit cinquanta-dos anys fins que es va morir l'any 1997. Tot i que els dos tenien caràcters molt forts, ella va deixar clar que la seva relació fou magnífica.

Poc després, Maria va tornar a Sort per estar a prop del seu germà, que ja s'havia retirat de la clínica madrilenya on treballava i s'havia jubilat. A la seva vila natal va portar una vida solitària, fet que va aprofitar per escriure i desfogar-se com no havia pogut fer abans. Al cap d'uns anys d'estar a casa i d'haver superat una crisi hepàtica, va retornar als Estats-Units, on va morir a Miami (Florida) el 5 de gener de 2008, acompanyada per la seva filla Islara.

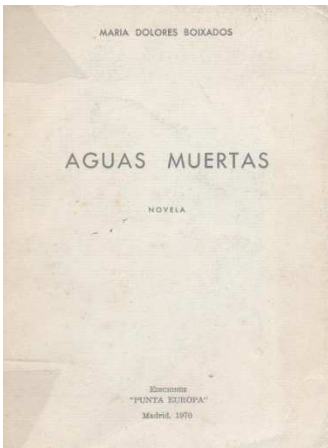
Imatge 29

José Ramón i Maria Boixadós a Tírvia.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolors i José Ramon Boixadós, s. XX.

4.3 Producció literària durant l'exili

Maria va manifestar-se com a novel·lista fa poc més de quatre dècades. Aquesta inclinació cap al món literari es va despertar en acabar la Guerra Civil, un període que va marcar un abans i un després en la seva persona i trajectòria vital. Així és com va començar la seva producció literària, residint ella a Madrid i formant part de les tertúlies del Cafè Gijón que, probablement, van ser l'empenta decisiva que la va portar a escriure ***Aguas muertas*** el 1938

Imatge 30

Portada de la novel·la *Aguas muertas*, Ediciones "Punta Europa", 1970.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

només en quinze dies. Aquesta és una novel·la que, segons l'autora, engloba totes les inquietuds i pors d'una jove que havia viscut la guerra i que s'havia de desfogar d'alguna manera. La mateixa autora va reconèixer, anys més tard, obra no tenia cap ni peus ja que l'havia escrit quan tot just començava a veure món i considerava que era un abisme entre generacions, una eterna lluita entre els d'ahir i els d'avui. És normal que ella pensés així ja que tot el que va viure la va fer madurar i gràcies a aquestes experiències va reeditar-la i, finalment, es va tornar a publicar el 1970 per l'Editorial Punta Europa Madrid.

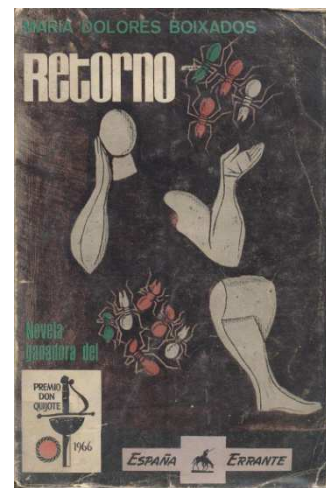
No obstant això, la producció literària de Maria Dolores Boixadós es va començar a materialitzar un cop a Amèrica, on va residir-hi pràcticament tota la vida. Ella mateixa la va determinar com una obra creada a molts quilòmetres de distància del que hauria estat el seu públic natural i on va avocar tots els records que guardava de la seva Catalunya natal i de l'Espanya que havia conegut. En aquesta obra hi va relatar, també, algunes de les experiències viscudes en els llocs on va viure.

Cal dir que fins que no van establir-se a un lloc segur i estable, Maria no va poder escriure gaire cosa. Igualment, per Maria no va ser fàcil ja que va estar totalment aïllada de la generació de la postguerra perquè tot allò del realisme no anava amb el seu estil. Degut a la seva posició antifranquista, no va tenir suport per la censura. Després de molts anys de la mort de Franco i el reconeixement de Juan Carlos com a rei en una Espanya "democratitzada", la

premsa espanyola va fer el descobriment d'unes revistes secretes que van publicar *La Joventud Creadora*, els veritables fundadors de la tertúlia del Cafè Gijón i, entre els quals, es trobava Maria. Possiblement per aquest motiu van interessar-se una mica en ella i van endinsar-se en la seva obra, tot i que no fou en gran calibre ja que la perjudicaven dos principals motius: era dona i s'havia passat més de cinquanta anys a l'exili.

Però bé, no va ser fins l'arribada a Oak Ridge que va reprendre la seva vocació. Així doncs, a principis dels anys seixanta va publicar **Retorno**, una novel·la que va més enllà de la visió d'una emigrant sobre els Estats Units – parla dels cementiris de residus atòmics, en relació amb la seva estada a Tennessee –, la qual ens vol fer veure que l'única sortida humana és la bondat humana, el respecte i tolerància dels uns cap als altres.

L'editorial *España Errante* varen ser els qui van publicar el seu projecte, una societat formada per escriptors i professors de l'exili a Mèxic, París i Roma. L'any 1966 aquesta mateixa obra va ser guardonada pel premi "Don Quijote", també creat per l'òrgan oficial de l'exili espanyol.

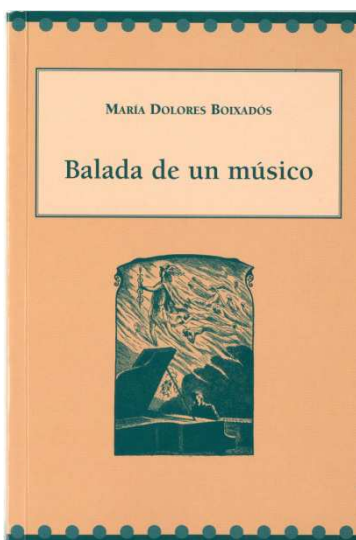
Imatge 31

Portada de la novel·la
Retorno, España Errante,
1966.

Font: ACPJ, Fons de Maria
Dolores i José Ramon
Boixadós, s. XX.

Malgrat aquest èxit assolit a l'altre continent, a Espanya va ser impossible que arribés a fer-se conèixer, doncs Maria no va tenir suport per la cesura. De totes maneres, l'any 1990, l'autora va creure que aquell era el moment idoni per publicar *Retorno* al seu país ja que parlava d'un tema que s'havia tornat molt recurrent a conseqüència de la Segona Guerra Mundial – el desastre de Chernobyl i la innumerable quantitat de dipòsits nuclear a l'interior dels Urals – i va contactar amb algunes editorials espanyoles, les quals semblava que la publicarien però finalment no ho van fer. Aquest fet ens fa veure que Maria era una dona avançada al seu temps ja que, trenta anys abans, ja parlava de qüestions i problemes sobre residus atòmics.

Si seguim amb la seva producció, veiem que el 1968 va publicar **Balada de un músico**, que segueix una trama ambientada a Tremp durant els convulsos

Imatge 32

Portada de la novel·la *Balada de un músico*, la tercera edició feta per Garsineu Edicions, 2010.

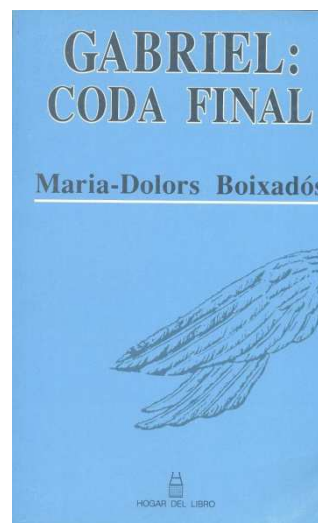
Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

anys de l'arribada de la República i la Guerra Civil a la capital pallaresa. Pren com a referència el cafè Espanya i el pianista senyor Mallol, que al llibre adopta el personatge d'en Mases. Aquí es noten les clares conviccions republicanes de l'autora i la importància que donava a la llibertat o bondat de l'individu. D'aquesta obra se'n va fer càrrec la Editorial Quevedo a Madrid – la primera edició – i l'Editorial Universidad de Puerto Rico l'any 1985 la segona edició. A més a més, cal afegir que l'any 2010, Garsineu Edicions en va publicar una tercera edició que, com ens diu el director Francesc Prats a l'entrevista¹⁹, pretenia rendre homenatge i record a l'autora, a la ciutat de Tremp i recuperar relats que parlen sobre la nostra vila en altres temps.

La següent obra publicada de Maria va ser **Gabriel: Coda Final**, per l'editorial Hogar del Libro a Barcelona l'any 1991, tot i que tant aquesta com l'anterior van ser escrites durant la seva estància a Oak Ridge, però aleshores no van poder arribar a Espanya perquè la cesura li ho va prohibir completament. El segon és molt important perquè reflexa molt la forma de pensar de l'escriptora: una dona és la mare de tots els homes i l'essència d'allò femení és universal. Ser mare és el regal que la naturalesa ha concebut a tots els éssers femenins.

Al mateix temps, també va publicar alguns contes a *La Estafeta Literaria*, una revista espanyola que pretenia fomentar la literatura sota el règim franquista.

A Puerto Rico va publicar alguns treballs acadèmics sobre literatura espanyola a *La Torre* i en altres revistes d'aquell país. Va començar, també, una altra

Imatge 33

Portada de la novel·la *Gabriel: Coda Final*, Hogar del Libro, 1991.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

¹⁹ Veure Entrevista 1 de l'Annex II.

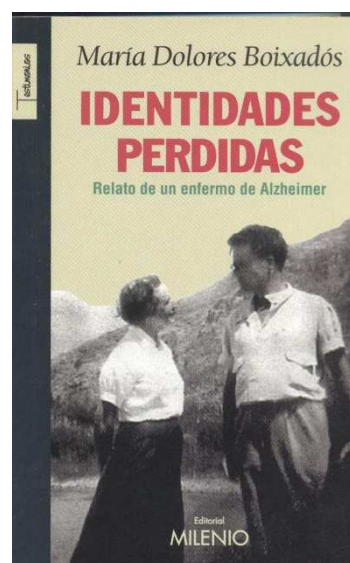
novel·la anomenada **Apocalipsis en tiempos de rock**, que mai va arribar a publicar-se.

Finalment, quan va tornar a Sort, com que va ser un període en el qual va estar més aviat solitària, va aprofitar per escriure com no ho havia pogut fer abans ja que les obligacions familiars no li ho van posar gaire fàcil, sobretot els anys que van estar a Nord-Amèrica, que s'havia d'encarregar de les feines domèstiques i dels fills i, pràcticament, no tenia temps per dedicar-se'l a ella mateixa. Ja ho deia, que havia d'escriure entre pols i bolquers.

Totes aquestes obres, un cop va finalitzar la dictadura van estar lliures de censura, però el govern espanyol va prohibir que rebés diners estant als EUA. Això explica que hagués de portar els seus propis comptes i distribucions, doncs no li quedava més remei que seguir escrivint en castellà perquè no ho podia fer en cap altra llengua.

Així doncs, a la capital sobirana va publicar la seva última obra, **Identidades perdidas**, amb l'Editorial Milenio, el 2004. Aquesta història narra el dia a dia d'un malalt d'Alzheimer, tal i com ella ho va viure amb el seu marit. És més, si ens fixem amb la portada del llibre, en la imatge representada apareixen Maria i José. També va redactar **Al despertar** – novel·la en la qual evoca la seva estada a Barcelona durant la República i la Guerra Civil – i **Cristales y cenizas**, amb la que va deixar testimoni del seu pas per Oak Ridge.

A la tornada a Miami, ja durant els seus últims anys de vida, va redactar **Al despertar**, i com ens fa saber Islara²⁰, es tracta d'una novel·la inèdita. Generalment dedicada a la seva filla, on Maria narra l'època de la guerra a Barcelona, els bombardejos, esmentant les seves idees polítiques i passant pel seu primer amor.

Imatge 34
Portada de la novel·la
Identidades perdidas, Editorial
Milenio, 2004.

Font: ACPJ, Fons de Maria
Dolores i José Ramon Boixadós,
s. XX.

²⁰ Veure Entrevista 2 de l'Annex III.

Malauradament totes aquestes creacions encara resten inèdites avui en dia, potser perquè no tenen prou consideració a una escriptora tant gran com fou Maria Dolors, o bé potser perquè la pols ja ha cobert totes les cobertes d'aquelles històries.

4.4 Trajectòria de Maria equiparada a l'evolució drets de la dona del s. XX

Com hem vist, Maria neix l'any 1917 a Sort, un període en què la zona està molt poc industrialitzada i la vila compta amb pocs recursos. Per tant, el fet que no hi hagués gaires possibilitats acadèmiques, probablement va fer que Maria se n'anés a estudiar a Tremp i visqués amb els oncles – *tio* Campo, tia Engràcia i tia Celestina –, un període que va durar fins que ella tenia 14 anys, edat amb la qual va viure la proclamació de la República.

Aleshores, l'educació femenina es limitava a un ensenyament primari i moltes vegades privat o religiós, així doncs veiem que Maria va assistir al Col·legi Maria Immaculada, on li ensenyaven, entre d'altres, a escriure, llegir i cosir.

L'arribada de la República va coincidir amb el moment en què Maria se'n va anar a estudiar Peritatge Mercantil – el que avui equivaldria a estudis de caràcter tècnic i professional d'economia d'empresa –, uns estudis que a Tremp només podien cursar els nois, i batxillerat. Aquest fet ens demostra que a les zones més aïllades, com ara els pobles petits, l'emancipació de la dona va tenir un procés més lent.

El temps republicà va ser un gran avenç per la condició de la dona en tots els àmbits, i Maria el va viure amb gran intensitat ja que, com ens diu Islara, va ser simpatitzant republicana i anarquista revolucionària. Durant aquest període va residir a la Residència de Senyorettes Oficinistes que depenia de la Generalitat i es va afiliar a l' Institut de la Dona que Treballa, institució que estava sota la Caixa de pensions per a la vellesa i d'estalvis.

Malauradament, es pot dir que la Guerra Civil no només va paralitzar aquest procés de millora de la condició de la dona sinó que, a més, també va

retrocedir-ho en el temps, de manera que tot el que s'havia aconseguit fins llavors va quedar esborrat. Aquest esdeveniment clau, crec que va significar molt per a Maria, doncs ella en va ser testimoni i això va fer que tota la vida – fins i tot la carrera literària – la dediqués a la lluita contra les guerres.

De totes maneres, la dona encara va poder accedir a alguns estudis universitaris durant aquell període, la qual cosa explica que Maria fes un curs de medicina a la Universitat Autònoma de Barcelona un cop esclatà la guerra. Tot així, estudiar en aquelles circumstàncies era molt difícil i ella, com totes les altres dones espanyoles, es va veure obligada a treballar com a mà d'obra en una empresa de producció industrial bèl·lica, en el seu cas, la Hispano Suiza.

Maria va tenir la sort, però, de que un conegut l'ajudés a aconseguir una beca per estudiar medicina i així deixar de treballar i, altre cop universitària, va passar a formar part de la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya, una associació de caire nacional i catalanista. El més probable fou que per aquest motiu la tanquessin a la presó un cop acabada la guerra, ja que tothom que estava en contra del pensament franquista, era penalitzat de qualsevol manera.

Imatge 35

Retrat de Maria Dolors Boixadós.

Font : ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

En aquesta situació, Maria havia de començar una nova vida lluny de gent que no conegués el seu passat i la seva forma de pensar, i per això va acabar anant a Madrid. Com que el règim franquista va acabar amb la majoria de l'activitat laboral femenina, Maria va començar a impartir classes de francès a la pensió on residia per anar subsistent. Això la va portar a presentar-se a unes oposicions per entrar a treballar com a secretària al Banc de Crèdit Industrial, amb la condició de que havia d'aconseguir un certificat de la *Sección Femenina de la Falange*. D'aquesta manera, va haver d'escriure una sèrie de contes per Auxili Social i, complint aquest requisit, li van donar la documentació que li faltava per entrar a treballar al banc, on s'hi va estar set anys.

Fou llavors quan va entrar a formar part de les tertúlies del Cafè Gijón, un espai majoritàriament freqüentat per escriptors masculins. Per Maria allò va ser la gran experiència de la seva vida i on va començar tot, malgrat que ella mai presumí d'haver format part de la *Juventud Creadora*. És més, en el següent document, un suplement literari del diari ABC de Madrid del 26 de juliol de 1996, Maria escrivia en unes línies els records que guardava d'aquelles tertúlies i del difícil que era la seva situació aleshores: *“Ser mujer en la España de Franco, en Madrid sola, por añadidura catalana, joven e inquieta, era algo muy difícil. Estos amigos me dieron ternura, apoyo, amistad i escondite”*.

«Gijón», una revista secreta

«SIN PODER NI SABER ESCRIBIR VERDADES»

Sr. D. Victor Infantes
Madrid

ESTIMADO amigo: Gracias por los dos números del suplemento GIJÓN cuyo envío me anunció por teléfono. He buscado la fecha de la publicación y no la encuentro en el texto. Pienso que sería hacia el 42 ó 43 puesto que los desahogos que se permiten con la «Srta. Boixadós» debieron ser el resultado del medio enfado que ocasionó a la Juventud Creadora mi matrimonio con el Dr. J. Souto-Candeira. ¡Qué caso eran! ¡en lugar de alegrarse con ello! Y hablando de matrimonio la lista de peticiones de mano, la real, es bastante incompleta, lo que a mi edad aún me agrada poder aclarar [...]

Recuerdo bien los árboles de Recoletos, el café con leche y el azúcar a escondidas que me daba ¿Manolo? un camarero alto y agraciado. Y fue el buen café lo que me unió en entrañable amistad con los poetas J. García Nieto y J. J. Garcés. Fuimos los primeros, que en mesas distintas al principio, asistíamos a tomar el buen café, para mí muy importante por aquel entonces. No recuerdo el nombre que aplicábamos a García Nieto, si sé que me enterecía al oírme llamar «almita». Garcés era Felipe II, ya que su aspecto físico recordaba el cuadro que del rey pintó Tiziano. Jóvenes, de ideas políticas distintas las suyas de las mías, aunque estaba convencida de que ellos no tenían ninguna; eran señoritos moderados. [...] La amistad de mis poetas que desconocían la odisea —y aún la desconocen— de la muchacha catalana que trabajaba en un banco de Madrid y parecía ser también poeta, significó para mí refugio, seguridad, alegría y oído. A estos dos amigos, ellos lo saben bien, estén ya en donde estén, les debo mucho y ellos también me deben mucho a mí.

Había pocos más al principio, pero se me desdibujaban caras y

nombres. Al Café Gijón fueron llegando, y algunos quedándose, otros escritores, pintores y periodistas. En grupo no se hablaba de la situación de España, eran obvios las precauciones y los miedos. Chistes muchos —triste alma de España—, erudición, poesía sin compromiso y sobre todo la del socorrido amor. En realidad afán de crear y desorientación en muchos aspectos. La inconsciente necesidad de que la literatura de «tertulia», por lo menos,

«Pabellón de reposo»; le leía a Paco, no en el Café Gijón, era en un lugar menos concurrido por la Juventud Creadora, creo que La Granja El Henar, las páginas que iba escribiendo del «Pascual Duarte». Cela leía con especial deleite novelas de Panait Istrati sobre las brutalidades cometidas por campesinos rumanos. Pero yo creí siempre que a Camilo le gustaba esconder su buen corazón. [...]

La gente que asistía regular-

ratura española, a su historia de posguerra por parte de la Juventud Creadora. La extrema vitalidad de García Nieto, fundador, sostenedor y amplificador constante del grupo, siempre al frente, amigo de todos; Camilo J. Cela, en donde en sus visitas encontraba cálida acogida a su tremendismo actuado y hablado, y la importancia que para él representó la amistad intelectual y afectiva de Paco Mota, el cual se ganaba la vida misérrimamente publicando inver-

rosímiles historias del siglo XIX en «El Español» bajo la tutela de Aparicio; Enrique Azcoaga con su callada María, poeta convertido en agudo crítico de arte, ya que los tiempos no daban para más. El arma de desahogo la ironía, a veces cínica. Pero no eran destructores con la ironía, como tampoco lo son las poco graciosas gracias de la revista GIJÓN, como tampoco fueron grandes revistas «Juventud» y el sueño de «Garcilaso», pero fueron, ERAN, en aquel desierto venenoso de posguerra.

GANAS de no sufrir, algo que todos escondíamos; ganas de diversión, todos las teníamos, de jugar con palabras y actos. Sin poder olvidar que se descendía de las generaciones del 36, 27, 24, 14, 98, largo segundo siglo de oro de la literatura española cuya esencia se filtraba en las almas. Ser mujer en la España de Franco, en Madrid sola, joven e inquieta, era algo muy difícil. Estos amigos me dieron ternura, apoyo, amistad y escondite. [...]

Cultivar la juventud en la alegría rebuscada de trotar calles, parques, visitas esporádicas a Don Pío, y en la diversión literaria hallar la fuerza para que al regreso a la soledad que cada uno escondía muy bien se pudiera encontrar o soñar con alguna partícula de verdadera creación, ¡quizá!

Un abrazo y suerte

María-Dolores BOIXADÓS

«RECUERDO bien los árboles de Recoletos, el café con leche y el azúcar a escondidas que me daba ¿Manolo? un camarero alto y agraciado. Y fue el buen café lo que me unió en entrañable amistad con los poetas J. García Nieto y J. J. Garcés»

no muriera, hacía que la tolerancia reinase entre ellos. Intimé con Paco Mota, que junto con Enrique Azcoaga y E. García Luengo eran de ideas más afines a las mías. De Cano, con el que no recuerdo haber hablado nunca, me llamaba la atención lo estudioso que era, lleno de fichas, novedades literarias y libros. ¿Camilo? Le gustaban las indicaciones que sobre literatura y redacción ilustraba su buen amigo Paco Mota, al que dedicó su segundo libro,

mente al Gijón parecía no tener compromisos políticos ni poder. Autotitulados «Juventud Creadora» por García Nieto, el mérito de la primitiva tertulia fue el no dejar morir de soledad a la literatura española de posguerra. Sin poder ni saber escribir verdades, se filtraba sin temor, gran fenómeno, la verdad de cada uno. Esta resistencia a que futuros literatos no se durmieran y el haber logrado una todavía existente continuidad, es para mí la gran aportación a la lite-

Imatge 36

Suplement literari del diari ABC de Madrid el 26 de juliol de 1996.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

No obstant això, aquestes línies de Maria van ser publicades sense el seu permís quan, els de l' ABC cultural de Madrid van descobrir a una dona misteriosa – Maria Dolors Boixadós – al costat d'alguns escriptors de la tertúlia del Cafè Gijón. Així ho explicava ella en una carta que va enviar a uns amics seus de Catalunya quan estava a Puerto Rico:

"[...] Debo recordar que debido a mi posición antifranquista no tuve apoyo por la censura. Cuando llegó en España la muerte de Franco en 1975 y el reconocimiento de Juan Carlos como Rey en una España que se democratizó algo, la generación que cogió el mando quiso olvidar a los que hicimos y sobrevivimos la Guerra Civil, en especial a los jóvenes escritores de ideas liberales en el exilio [...]. Como prueba de lo que trato de explicar, es decir el interés actual por los escritores que quisimos que la literatura no "tenía" que temer a la censura de Franco, les envíó unos recortes del ABC Cultural de Madrid (el periódico de derechas más importante de España). En el ABC Cultural del 26 de junio de 1996, apareció el "descubrimiento" hecho por dos Profesores de la Universidad Complutense de Madrid, de las revistas "secretas" que publicamos los que "fundamos" la tertulia literaria del Café Gijón hacia los años 1940. Acompaño también otro ABC, del 26 de abril de 1997. En la portada de la Revista Gijón del año 1996 veréis una fotografía pequeña en la que aparecen los poetas J. García Nieto y J. J. Garcés [...] y una mujer con un interrogante en la cabeza: Boixadós. [...] Aquí recibí una llamada desde Madrid, preguntándome en dónde me encontraba en 1942 y mis recuerdos del Café Gijón. Prometí una carta explicando lo que recordaba. Mi sorpresa fue grande al recibir la publicación, [...] Sin mi permiso publicaron una carta personal completa. En resumen, figuro un cuadro de honor en el Café Gijón de Madrid."²¹

²¹ Fragment extret d'una carta de Maria Dolors Boixadós, escrita el 27 de maig de 1997 des de Tallahassee a uns amics de Catalunya. Document del Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, "Àlbum, documentació, i obra personal", ACPJ.

Pocs anys més tard, durant els quaranta, el que va succeir amb el certamen literari del Premi Nadal, també ens demostra la consideració que es tenia a les dones en aquella època. Maria va presentar la seva primera novel·la *Aguas muertas*, que tenia molts nombres per ser la guanyadora, però com que no va accedir a les peticions d'Ignacio Agustí, un dels jutges del premi, la van qualificar com a poc sòlida i van considerar que el llenguatge era molt pobre, tot i el bon argument. En aquesta situació, ella va retirar la seva obra del certamen, però els jutges van decidir deixar-la com a finalista.

SÁBADO, 7 JULIO 2001 LA VANGUARDIA 41

El Lliure presenta una temporada de alto riesgo PÁGINAS 52 y 53

Cultura

"La Vanguardia", Catalunya Cultura y 33 lanzan "Forum", su programa conjunto de debate, página 43 / De Sica, un burgués con las manos limpias, página 46 **CARTELERIA PÁGINA 47**

ARTÍFICE DE LA OBRA COMPLETA DE PLA

Lo que no me desiste al Nadal

Fallece el editor Josep Vergés

Con la revista "Destino" y la editorial homónima iluminó los años de posguerra

ROSA MARIA PIÑOL
Barcelona

Josep Vergés, editor en el sello Destino de los novelistas más destacados de la posguerra, artífice del semanario del mismo nombre e impulsor de la obra completa de Josep Pla, falleció en la madrugada de ayer en un hospital de Barcelona. Vergés había cumplido 91 años el pasado enero y, aunque había perdido cierta movilidad, su estado de salud era bueno. Hace unos días, tuvo que ser ingresado en el hospital de Barcelona debido a un fuerte resfriado, que luego se complicó con una insuficiencia respiratoria. El sepelio tendrá lugar hoy, a las 13 horas, en el tanatorio de Les Corts. Vergés estaba casado con María Rosa Com y era padre de ocho hijos, entre ellos la cineasta Rosa Vergés.

Nacido el año 1910 en Palafrugell en el seno de una familia ampurdanesa que durante varias generaciones se había dedicado a la industria del corcho, Josep Vergés dejó los estudios de bachiller para trabajar en la fábrica familiar. Poco después, se fue a Argel a vivir con un tío suyo y

REACCIONES

ANTONI VILANOVA
Catedrático y jurado del Nadal
► Josep Vergés ha sido uno de los editores más importantes de la posguerra en este país. Enérgico, gran organizador, sabía mandar y tuvo una visión cultural y política muy clarividente. Como iniciador de "Destino" y de la editorial, casi siempre colaborando con Joan Teixidor, fue una persona de gran influencia en este país hasta los años 60. Es una personalidad excepcional a la que hemos de estar agradecidos. En un momento difícil, fue una de las pocas personas que pudieron editar en catalán, aparte de Cruzet, que fue un héroe. Tuve ocasión de tratarle a menudo. A causa de su amistad con Pla y por el hecho de que se estaba casado con una ampurdanesa, nos reuníamos muchas veces en casa de Pla o en Palafrugell"

JOSÉ MANUEL LARA BOSCH
Consejero delegado de Planeta
► Ha sido un editor emblemático de una generación gloriosa. Soy un gran admirador de esta generación, la de mi padre, Janés, Grijalbo, Bruguera, Plaza, Caralt... Nunca se ha producido en un país una generación así. Y dentro de ella, Vergés fue una figura emblemática. Todos hemos aprendido algo de él. Recuerdo algunas de sus afirmaciones de sentido común, casi como verdades de perogrullo, que eran en realidad grandes cursos de edición. Vergés es el hombre del premio Nadal, es el que edita por primera vez a Carmen Laforet, Miguel Delibes, José María Gironella o Rafael Sánchez Ferlosio. Si algún día se hace la historia de la edición española, sin duda él merecerá un capítulo propio"

El editor Josep Vergés, en una imagen tomada en 1994

Carmen Laforet y a su novela "Nada". El galardón descubrió a narradores tan importantes como Miguel Delibes, Ana María Matute, Rafael Sánchez Ferlosio o Carmen Martín Gaité. Vergés se convirtió en editor de éstos y muchos otros autores (Cela, Gironella, Fernández Santos, Cunquero...), y mantuvo con ellos una estrecha relación. "Los escritores le adoraban porque les entendía", declaró ayer una de las hijas de Vergés, Paulina. "Mi padre era un gran señor que ayudó a triunfar a muchos escritores", añadió. Años más tarde, con la creación del premio Josep Pla, Destino impulsaría la edición en catalán en unos años no precisamente fáciles.

Pero seguramente el proyecto más ambicioso de Vergés ha sido la publicación de la obra completa de Josep Pla, una empresa monumental (45 volúmenes, 30.000 páginas) que fue posible gracias a su amistad con el autor de "El quadern gris" y a su perseverancia como editor. ●

En 1944 creó el premio Nadal, que descubriría a autores como Laforet, Delibes, Ferlosio o Matute

al regresar, se empleó como contable en una empresa. Al estallar la guerra, marchó a París y luego a Londres, desde donde decidió incorporarse a la zona nacional. De regreso a España, fue enviado a Burgos porque estaba en edad militar, aunque nunca llegó al frente. Allí conoció a Ignacio Agustí y a Juan Ramón Masoliver, que le presentaron a Dionisio Ridruejo. El fue quien hizo entrar a Vergés en el Servicio Nacional de Propaganda. Allí, y con aquel núcleo inicial, se gestó el semanario "Destino", cuyos cien primeros números se publicaron entre 1937 y 1939 en la capital castellana. Ya en Barcelona, Vergés optó, junto con Agustí, por continuar la revista —a la que en 1942 se asociaría el Conde de Godó—, que se convertiría en uno de los más influyentes focos de cultura de la Cataluña de posguerra.

El otro gran pilar de la acción de Vergés ha sido la editorial Destino —hoy encuadrada en el grupo Planeta—, que sirvió de catapulta para los escritores más importantes surgidos en España en los años 40 y 50. Vergés fundó Destino en 1939 junto con Ignacio Agustí y el poeta Joan Teixidor y el 6 de enero de 1944 nació el premio Eugenio Nadal, que daba a conocer a la joven

Imatge 37

Article del diari *La Vanguardia* publicat el 7 de juliol de 2001 arran de la mort de Josep Vergés.
Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

En l'article anterior de La Vanguardia, publicat quan es va morir Josep Vergés, un dels fundadors del Premi Nadal, juntament amb Ignacio Agustí i el poeta Joan Teixidor. En aquest apartat, podem veure com Maria va escriure-hi en tinta blava, damunt del títol: "*Los que no me dieron el Nadal*", referint-se als fundadors d'aquest certamen, que van donar-li falses esperances d'un fet que finalment no va ocórrer.

Imatge 38

D'esquerra a dreta, José Ramón i Maria Dolores Boixadós i José Souto Candeira.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Seguint amb la seva trajectòria, a partir d'aquí, moment en què coneix i es casa amb el doctor José Souto Boixadós, la vida de Maria i la seva producció literària dependrà totalment de la figura del seu marit. Pràcticament es podria dir que serà la seva mà dreta en tots els laboratoris i llocs on estaran i treballaran junts: a Madrid, Caracas, Mérida, Estats-Units i Puerto Rico.

La vida de Maria va anar lligada a la vida del doctor Souto, de qui era l' ajudant de laboratori i companya vital. Els dos van treballar en laboratoris, la major part impulsats per ells, arreu on van estar. Aquest fet va portar a que Maria no tingués una feina pròpiament dita els primers anys d'exili.

A tot això, cal sumar-hi l'arribada dels tres fills: Bunderlai, Islara i Ersaid. L'estabilitat en la família no va arribar fins tot just instal·lar-se a Oak Ridge, on Maria va viure l'experiència que es convertí en la major font d'inspiració de la seva obra literària. Ella no sabia parlar anglès, tot i que dominava el català, castellà i francès. Donades les responsabilitats familiars, no tenia temps lliure per escriure, de manera que ho havia de fer traient la pols i criant nens. Sempre va dir que els seus fills s'havien criat seguint un model d'educació americana, per la qual cosa considerava que es van quedar "a mig fer", fet del que se'n penedia molt.

En aquestes circumstàncies, va decidir fer un doctorat de llengua i espanyola i treballar com a professora de la mateixa matèria a la Universitat de Tennessee.

Això va permetre el manteniment de l'economia de la família, ja que va ser llavors quan van sorgir els primers brots de la malaltia de Souto.

Imatge 39

Maria Dolores Boixadós donant un discurs a la Universitat de Puerto Rico el 1990.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Un cop els fills ja van ser grans i ells es van mudar a Puerto Rico, on van viure uns anys bastant tranquils, la vida de Maria va girar més que mai al voltant del seu marit. Tot i poder dedicar-se en gran part al que ella li agradava – ensenyar teatre i escriure – ja que disposava de més temps per fer-ho, va haver d'estar molt pendent d' ell, doncs la malaltia avançava constantment.

Maria creia que les parelles duraven poc perquè el que abans es prohibia, aleshores s'havia convertit en una exhibició. Segons ella, la dona s'havia alliberat i els homes havien canviat, però hi havia un cert feminisme que feia una exhibició molt descarada del cos de la dona quan encara no s'havia aconseguir tenir la igualtat social i econòmica. Faltava el concepte de felicitat autèntica, que no era res material ni consumista, sinó que era el fet de trobar-se amb un mateix i aguantar si s'havia d'aguantar. Això només s'aconseguia respectant i admirant, i ella respectava i admirava molt al seu marit.

Per aquest motiu va mantenir-se completament fidel a la persona del doctor Souto, com si hagués depès d' ell tota la vida. Com ens explica Paquita Andorrà a la trobada de fonts orals, aquesta era la mentalitat de Maria: havia de dependre d' algú per descobrir la seva essència.

La relació amb Souto acabà, després de cinquanta-dos anys, a Texas. Com que allà podien fer-li més proves sobre el seu estat de salut, van deixar Puerto Rico i se'n hi van anar a viure. Tot i que ella va continuar treballant a la universitat, això no va durar gaire temps perquè aviat va haver de fer costat al seu marit els últims anys de la seva vida, fins que morí el 1997.

Després d'aquest esdeveniment, Maria va tornar a Sort per fer costat al seu germà, en José Ramón, que tot just s'havia retirat de la clínica madrilenya on

treballava i li havien detectat un càncer. Ja ens ho diu en Llätzer Sibis, un sortenc que va coincidir amb l'escriptora, que quan per fi es podria haver dedicat exclusivament a l'escriptura i preocupar-se per ella mateixa, l'únic que se li va ocórrer va ser tornar a casa a cuidar del seu germà. Aquest fet reitera la seva personalitat que, com ja hem dit, es basava en dependre sempre d'algú. Però no perquè l'obliguessin, sinó perquè ella volia i així ho creia correcte.

Així doncs, tot i que el Govern d'Espanya no la considerés espanyola ja que al seu permís de residència la van nombrar com a "emigrant amb dret a treballar", va restar a la seva vila natal aproximadament uns nou anys.

En aquest període va ser quan Paquita Andorrà va conèixer a Maria, que treballà per ella durant uns quatre anys i, com ens explica, tot i que al principi es mostrés com una dona freda i distant, al final va acabar agafant-li molta estima. Segons Paquita, Maria era molt solitària i per tant difícil de tractar, però sempre que havia d'ajudar o rebre la visita d'algú, ho feia amb els braços ben oberts.

Imatge 40

*Retrat de Maria Dolors
Boixadós.*

*Font : ACPJ, Fons de Maria
Dolores i José Ramon
Boixadós, s. XX.*

L'última estada a Sort va ser molt tranquil·la i relaxant – en el fons era el que ella buscava després d'una vida tant moguda –, fins al punt que, com ens diuen la Paquita i en Llätzer, el dia que va haver de retornar a Miami fou un dia molt dur, doncs Maria sabia que aquell era el darrer cop que trepitjaria el Pallars i la seva gent.

L'escriptora no va quedar satisfeta amb la vida que havia tingut perquè creia que podia haver fet més coses. Abans de morir tenia la intenció d'acabar alguns dels llibres que tenia començats, però va deixar clar que no ho volia fer per ella, sinó pels seus fills.

Tot i que les seves obres no van ser publicades a Espanya per falta de relació amb els temes que es parlaven llavors, Maria creia que haver estat als Estats Units durant l'exili la va fer pensar d'una manera diferent. Ella formava part de la generació als que, literalment, van tallar el cap. A fora del país no els van

permetre fer-se mentre que a dins encara estaven sense fer, en el sentit de ser coneguts.

La condició d'exiliada, l'aïllament als EUA, la carrera del seu marit i la seva situació com a dona amb les responsabilitats familiars que allò comportava: aquests fets van ser els que truncaren la seva carrera d'escriptora. Però no hem d'oblidar que sempre va actuar per voluntat i decisió pròpia, res ni ningú la va obligar a fer alguna cosa que no desitgés. Ella mateixa ho deia, si no s'hagués casat amb qui es va casar quan va passar lo del Premi Nadal, hagués tingut una més àmplia consideració en l'ambient literari.

Pel que fa a la qüestió de la dona, que evidentment va repercutir en el seu paper com a escriptora, el que Maria creia era en un feminisme de grups operants en canvi de lleis. Creia en la dona i l'home en igualtat de condicions socials, però la transformació del feminisme en "venjances" en contra dels homes no li va semblar correcte, fet pel qual considerava que aquell moviment havia mig fracassat, ja que s'havia exagerat molt en alguns aspectes.

Imatge 41

Islara Souto i la seva mare, Maria Dolores Boixadós.

Font: ACPJ, Fons de Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. XX.

Havent investigat el seu fons, cal afegir que Maria va tenir la intenció d'escriure un llibre que tractés sobre el paper de la dona en el món actual, un llibre que demostrés que el món està en mans de les dones, almenys per acabar amb les guerres que els homes feien, ja que estaven molt capficats en l'economia i la política.

El que tenia pensat era reunir varies dones importants de cada país arreu del món que formarien l' esmentat grup operant en el que creia, unes dones que prendrien el rol de "mares" del món. Amb elles volia fer una espècie de novel·la-interviu, ajuntar-les a totes i qüestionar-les-hi la idea d'unir-les en una organització internacional. Fins i tot, va fer un llistat amb una sèrie de dones que podrien formar-ne part: Coretta King, una activista nord-americana; Bernadette Devlin, política socialista irlandesa; Dolores Ibárruri, dirigent obrera

espanyola; Victoria Kent, primera advocada a exercir a Espanya; Ingrid Bergman, actriu sueca, entre moltes altres. No obstant això, aquest projecte es va quedar en iniciativa ja que no va tenir temps per realitzar-lo²².

Imatge 42

Retrat més famós de
Maria Dolors Boixadós.

Font : ACPJ, Fons de
Maria Dolors i José
Ramon Boixadós, s. XX.

De totes maneres, i com ens diuen els dos testimonis orals, el fet de què avui en dia la majoria del poble pallarès – tant Jussà com Sobirà – no conegui aquesta escriptora no és només per culpa de la condició social a què va estar sotmesa la dona, sinó també i en gran part, pel fet de que Maria no va visitar sovint la seva vila natal com ho va fer José Ramón, el seu germà, motiu pel qual actualment se'l recorda i és molt conegut.

Maria escrivia com a motiu d'ajut per a la gent, sense seguir cap corrent. Considerava que la literatura podia servir d'ajuda espiritual, de comprensió, de bondat activa, per fer més agradable la relació entre les persones. Per ella, un llibre t'havia de formar com a persona, dir-te coses, arribar-te al cor. Calia escriure per al lector i al mateix temps per a cobrir alguna necessitat interna. I tot això és el que reflexa la seva obra, una sensibilitat extraordinària, dotada d'un gran poder d'observació i d'un íntim impuls combatiu.

“Me interesa escribir, no para quedar, sino para decir lo que no se ha dicho [...] Lo que interesa es explicar, explicar, explicar porque lo que siento íntimamente es la transformación del mundo”²³.

²² Maria va deixar constància d'aquest projecte en una carta que envià a Ingrid Bergman tot explicant-li la seva intenció de voler fer un llibre que tractés aquell tema i demanant-li la seva opinió i col·laboració. ACPJ, Fons de Maria Dolors i José Ramon Boixadós, capsa 2167, document 169.

²³ Paraules de Maria a l'entrevista que li va fer Concha Alborg el 23 d'abril de 1989 a la Universitat de Puerto Rico, recollida al llibre *Cinco figuras en torno a la novela de posguerra: Galvarriato, Soriano, Formica, Boixadós y Aldecoa*.

5. Conclusió

Un cop realitzat aquest recorregut pel segle XX i vist com tota aquella sèrie d'esdeveniments va canviar la situació de la dona, tant a nivell nacional com en la vida de Maria Dolors Boixadós, evidentment hem d'imaginar-nos que va ser una època molt convulsa però alhora fonamental pel desenvolupament de l'emancipació femenina.

La dona partia d'una posició molt precària, sense la majoria de drets i amb l'obligació de fer-se càrrec de la família i la llar, destinada a criar i treure la pols. Tot i que paral·lelament a altres països el procés ja s'havia començat molts anys abans, a Espanya no va ser fins l'arribada de la 2a República que tot allò va començar a canviar. El pensament tradicional reduïa la imatge femenina a moure's entre un sector molt petit mentre que l'època republicana la va alliberar en molts sentits: el sufragi femení, l'accés a estudis universitaris, la importància de les mestres, etc. Tota una sèrie d'avenços que, cinc anys més tard, la Guerra Civil s'endugué per endavant. Amb aquell nou règim es va eliminar pràcticament tot allò que s'havia aconseguit i, inclús, es va anar més de mig segle endarrere: només cal haver llegit *La guía de la buena esposa*, de Pilar Primo de Rivera, un llibre que avui en dia, per sort, ens queda molt lluny.

El Franquisme va significar un règim d'opressió: no es comptava amb la dona gairebé per a res, tot i els seus intents per fer-se notar i veure. Va ser un període molt dur però també els va donar una empenta per continuar lluitant, i a partir de l'època de Transició, ja sigui per una mentalitat diferent o no, es va iniciar definitivament el procés d'igualtat entre homes i dones en tots els àmbits, fins arribar als nostres dies. És cert que la lluita ha avançat molt, però jo m'he trobat en què s'ha de posar fi a la invisibilitat de les dones en la construcció i en l'ensenyament de la història, dos conceptes que potser no tothom relaciona. Avui en dia estem on estem gràcies a l'acció no tan sols de l'home, sinó també de la dona, i és per aquest motiu que elles també haurien de ser pròpiament reconegudes i aparèixer com a personatges importants, per exemple, en qualsevol butlletí bibliogràfic de l'Arxiu Comarcal. Amb això, el que vull dir és que s'ha d'elaborar una història més plural parlem del que parlem, i per això és bo analitzar una font primària.

Maria Dolors Boixadós clarament va ser una pallaresa avançada al seu temps, perquè néixer l'any 1917, i a més al Pallars Sobirà, et limita completament per molt que provinguis d'una família benestant. Ella va ser una dona molt decidida que, amb esforç constant, va assolir grans metes al llarg de tota la seva vida. És cert que si hagués accedit a la proposta del fundador del Premi Nadal, la seva vida hagués estat completament diferent i ara seria molt més coneguda arreu del país. Però Maria, tot i sabent-ho, es va guiar pels seus principis com a dona va decidir dedicar-se plenament al que ella va voler.

Paquita Andorrà ens explicava que Maria havia abandonat la seva vocació - la literatura – per ajudar a José Souto en la seva carrera científica, però havent aprofundit tant en la seva vida, crec que no va ser pas així. Maria va deixar d'escriure, és cert, però ella mai ho va abandonar, i menys per alguna altra cosa. El fet és que va saber combinar allò que ella creia primordial, el que incloïa ajudar al seu marit i cuidar-se dels seus fills, però també l'escriure. A més a més, la Islara ens explica que la seva mare era partidària de la “bondat activa”, fet amb el qual si hi sumem l'esdeveniment de la guerra, crec que la va portar a preferir dedicar tota la seva vida a tasques que ella donava més importància: la cura del càncer i la lluita contra la guerra.

És remarcable la visió que ens donava la Paquita sobre la dona que, en altres paraules, ens venia a dir que havíem estat criades per pensar en els altres abans que en nosaltres mateixes. Això diu molt d'ella i de la seva forma de pensar, i ens mostra en certa manera la mentalitat d'aquelles dones criades en l'època franquista. És cert que actuem pensant en els altres moltes vegades, però no crec que es tracti de la criança que rebem o deixem de rebre, sinó del nostre instint femení que ens porta a actuar així. Potser la clau en el procés de la dona és aquest: el fet de saber quan comportar-se així i quan no.

La Maria això ho tenia molt clar, i que moltes coses seves les haguem de conèixer per una entrevista que li va fer el Josep Varela, com ens deia en Llätzer Sibis, diu molt d'ella. Va ser molt reservada, discreta, inclús solitària, però sempre va tenir la capacitat de dirigir la seva vida com va voler, i crec que aquesta va ser la clau del seu èxit.

A tot això, m'agradaria remarcar dos factors que la Islara em va esmentar i em van impactar molt: el primer, és que durant aquells anys en què es varen mudar tant, als EUA els consideraven forasters i a Espanya els consideraven americans. Probablement, aquesta és la clau per entendre, en gran part, la vida de la Maria. Ella va estar més de cinquanta anys a l'exili, sí, i també sabia tot el que allò comportava (l'escassetat de publicacions, la censura espanyola, etc.), i si no va tornar no va ser perquè no volgués. Al contrari, quan el règim franquista va caure van intentar establir-se a la "nova Espanya", però com exiliats no van ser ben rebuts i no van trobar feina enlloc. No obstant això, aquest anhel per la terra materna també el trobem en la seva literatura, en el títol de *Retorno* – el fet de retornar als seus orígens – i en la seva darrera obra, un conte llarg titulat *Els Minairons* – una llegenda popular pirinenca.

El segon és la resposta a la sisena pregunta: "*Mi madre nació emancipada*". Maria va tenir una vida totalment lliure perquè aquella era l'única forma de viure que coneixia, sense repressions, amb completa llibertat d'expressió. Per això, de tots els llocs on va estar, Puerto Rico va ser on va estar més a gust, perquè era un lloc on es podia expressar al seu aire, independentment de qualsevol idea o ideologia.

Maria no va abandonar res, va saber escollir i donar prioritat a allò que ajudaria amb l'avanç de la humanitat: la cura del càncer, abans que la producció literària, que va deixar en segon pla, perquè per ella, les generacions futures eren la clau del progrés.

Estudiar un fons personal ple de fonts primàries m'ha permès, dit d'alguna manera, conèixer i viure una vida totalment exemplar, i que ara puc dir que conec com si la conegués de tota la vida. El contacte amb les fonts orals i per escrit, sobretot amb Islara Souto Boixadós, encara m'han pogut demostrar més la humanitat i ètica, els principis, l'interès pel bé de tothom, la posició ardentment antigüerra i antifranquista i, sobretot, el rol excepcional en la família, tant com a esposa, mare i àvia que Maria va tenir i pels quals considero que és mereix, també, formar part dels pallaresos més destacats en la història.

6. Agraïments

A la Pilar Barès, per l'empenta d'iniciar el treball, la confiança i les ganes que va posar-hi durant tot el llarg del primer curs i part del segon, malgrat no haver estat aquí.

Al Fernando Lázaro i l'Ester Canal, encarregats de l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, per obrir-me les portes a l'edifici, per la seva amabilitat i precisió, per orientar-me en tot moment i, sobretot, per fer d'aquelles estones feixugues entre documents una mica més amenes.

A la Teresa Alegret i la Núria Tost, dues filòlogues catalanes de Tremp i Sort respectivament, per haver dedicat un minut del seu temps en posar-se en contacte i així aconseguir la manera de comunicar-me amb Islara Souto Boixadós.

A la Blanca Capdevila i el Francesc Prats, directors d'Editorial Garsineu, per acceptar-me l'entrevista i respondre a ella amb el major rigor possible.

A la Islara Souto Boixadós, filla de Maria Dolors Boixadós i actualment residint a Miami, per aquelles paraules tant boniques que entre correu i correu em va anar escrivint i per la sensibilitat i l'afecte que hi va posar.

Al Llätzer Sibis, president del Consell Comarcal del Pallars Sobirà, i a la Paquita Andorrà, sortenca de tota la vida, per dedicar-me aquella tarda plujosa de diumenge i per expressar-se amb tanta tendresa tot parlant de la Maria.

A la Marisa Llimiñana, per ajudar-me en tot moment, pels consells i per totes les col·laboracions. Per donar-me el vistiplau en qualsevol decisió.

A l'Aristides Admella, el meu padrí, per haver volgut, indirectament, formar part i ajudar-me en el treball. Per cada batalleta, anècdota i record que m'explicava sobre els Boixadós.

A la Trinitat Admella, per la paciència i l'interès, però sobretot per les crítiques constructives. Per ser la meva mà dreta durant tot aquest temps.

... i als de casa, per estar sempre allà.

7. Bibliografia utilitzada, premsa, hemeroteca i fons documentals consultats

Ajuntament de Talarn: La central hidroelèctrica. <<http://www.talarn.cat/la-central-hidroelectrica>> [Consulta: 15 setembre 2015]

ALBORG, Concha. *Las cinco figuras en torno a la novela de posguerra: Galvarriato, Soriano, Fórmica, Boixadós y Aldecoa*. Ediciones Libertarias, 1999 (digitalitzat el 2008).

Amnistia internacional: Convenció sobre l'Eliminació de totes les formes de Discriminació contra la Dona. <<http://www.amnistiacatalunya.org/edu/docs/nu-conv-elim-discri-dones.html>> [Consulta: 23 febrer 2015]

Amnistia internacional, Declaració sobre l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona. <<http://www.amnistiacatalunya.org/edu/docs/nu-dec-dones.html>> [Consulta: 23 febrer 2015]

Amnistia internacional, Història dels drets humans, les dones al través de la història. <<http://www.amnistiacatalunya.org/edu/cat/historia/inf-dones-hist.html>> [Consulta: 23 febrer 2015]

Associació de dones periodistes: 8 de març. Dia internacional de la dona. <http://www.adpc.cat/new_site/?page_id=283> [Consulta: 17 setembre 2015]

Associació d'escriptors en llengua catalana: feminisme català i presa de consciència de les dones. <http://www.escriptors.cat/?q=publicacions_literatures5_nash> [Consulta: 23 setembre 2015]

Biografías y vidas: Ingrid Bergman. <http://www.biografiasyvidas.com/biografia/b/bergman_ingrid.htm> [Consulta 25 setembre 2015]

Ciències Socials en Xarxa, El llarg camí cap a la igualtat de la dona: el segle XX com a segle de les dones.

<<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/12/05/el-llarg-cami-cap-a-la-igualtat-de-la-dona-el-segle-xx-com-a-segle-de-les-dones/>> [Consulta 16 març 2015]

City of Oak Ridge, Tennessee. <<http://www.oakridgetn.gov/>> [Consulta: 15 juny 2015]

Ciudad de Mujeres: Clara Campoamor Rodríguez.

<<http://www.ciudaddemujeres.com/mujeres/Politica/CampoamorClara.htm>> [Consulta: 18 febrer 2015]

COY, Agustí. *Sort y comarca Noguera Pallaresa*, 1906.

Diccionaris en català: sinònims i antònims. <www.diccionaris.cat>

Dolores Ibárruri Gómez, «La Pasionaria»

<<http://www.eroj.org/biblio/ibarruri/biografi.htm>> [Consulta: 25 març 2015]

Dones en xarxa: I Jornades Catalanes de la Dona.

<<http://www.donesenxarxa.cat/i-jornades-de-la-dona-catalana?lang=ca>> [Consulta: 17 setembre 2015]

El Consell Comarcal del Pallars Sobirà (en línia).

<<http://www.pallarssobira.cat/municipis/sort>> [Consulta: 15 setembre 2015]

Exposició de la vida i 3a edició de *Balada de un músic*, de Maria Dolors Boixadós, per Editorials Garsineu. Tremp, Biblioteca Maria Barbal, 2010.

FANDOS I PAYÀ, Maite. *Notes (Miscel·lània)*, Volum 18, 2003. Article *Les dones i la República 1931-1936**.

FARRÀS, Francesc. *El Pallars contemporani, a Història del Pallars, dels orígens als nostres dies*. Editorial Pagès, 2011.

FARRÉ, Júlia. *Biografies de vint-i-dues catalanes que han fet molt*. Barcelona, 2005.

Federació Nacional d'Estudis Catalans. <<http://www.fnec.cat>> [Consulta: 17 setembre 2015]

Fons patrimonial: Família Gibert de Tremp, s. XX. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. (Caixa 2917, documents 91-92-93).

Fons personal: Maria Dolores i José Ramon Boixadós, s. xx. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.

FUNDACIÓ ENCICLOPÈDIA CATALANA, Vol. 12: Gran geografia comarcal de Catalunya: *el Pallars, la Ribagorça i la Llitera*. Barcelona.

Generalitat de Catalunya: Institut Català de les Dones.
<<http://dones.gencat.cat/ca>> [Consulta: 14 març 2015]

GIMENO, Manel et al. *Un segle i mig de Botigues i Indústries de Sort*, Ajuntament de Sort, 2006.

Google sites: La dona del franquisme.
<<https://sites.google.com/site/ladonaenelfranquisme/>> [Consulta 14 març 2015]

Gran Enciclopèdia Catalana (en línia): Margarida Xirgu i Subirà.
<<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0072693.xml>> [Consulta: 25 setembre 2015]

Història i cultura: el llarg camí del sufragi femení.
<<https://historiaicultura.wordpress.com/2012/09/21/el-llarg-cami-del-sufragi-femeni/>> [Consulta: 18 febrer 2015]

Institut d'Estudis Catalans: Diec 2 [en línia]. <<http://dlc.iec.cat/>>

La historia en la memoria: Mujeres Antifascistas.
<<http://lahistoriaenlamemoria.blogspot.com.es/p/asociacion-de-mujeres-antifascistas.html>> [Consulta: 17 setembre 2015]

La leyenda del Gijón. <<http://www.cafegijon.com>> [Consulta: 17 setembre 2015]

LARUMBE, Mª Ángeles. *Femenismo y transición a la democracia: La rebelión de las mujeres*. Premses universitàries de Saragossa.

La Sección Femenina de la Falange Española, El model de dona del franquisme. <<http://blocs.xtec.cat/mariaclara/la-seccion-femenina/45-el-model-de-dona-de-la-seccion-femenina/451-la-dona-en-la-politica/>> [Consulta: 14 març 2015]

La Guerra Civil española: las mujeres y la guerra civil. <<http://www.guerracivil1936.galeon.com/mujeres.htm>> [Consulta: 23 setembre 2015]

Mujeres en la historia: Victoria Kent. <<http://www.mujeresenlahistoria.com/2014/01/la-primera-abogada-victoria-kent-1889.html>> [Consulta: 25 setembre 2015]

PAGÈS, David. Article sobre Josep Varela i Serra, *Revista de Girona* (en línia) núm. 282. <<file:///C:/Users/Pc/Downloads/271312-369504-1-SM.pdf>> [Consulta: 7 juliol 2015]

PÉREZ, Pilar. *Las maestras de la República* [DVD]. Madrid: 2013. 65 min.

Sàpiens, descobreix la teva història: La lluita pel vot de les dones. <<http://www.sapiens.cat/ca/notices/2014/11/la-lluita-pel-vot-de-les-dones-4772.php>> [Consulta: 17 setembre 2015]

SlideShare: La model de dona del franquisme, Empar Vidal. <<http://es.slideshare.net/emparvidal/el-model-de-dona-del-franquisme-6744405>> [Consulta: 14 març 2015]

The King Center: Coretta Scott King. <<http://www.thekingcenter.org/about-mrs-king>> [Consulta: 25 setembre 2015]

UVIC, Secundària: Treballs de recerca d'estudiants de Batxillerat, L'evolució dels drets de la dona treballadora del segle XX. El cas de la Fabriqueta (Martorell). <http://secundaria.uvic.cat/_treballs/7f06f1ca342681721b1783d928e10f3774719daa_LA%20FABRIQUETA%20CONCURS.pdf> [Consulta: 6 juny 2015]

VARELA, Josep. *Memòria de Lleida*. Editorial Pagès, 2005. (Entrevista a Maria Dolors Boixadós el 2004).

Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure: Alliberament de la dona.

<https://ca.wikipedia.org/wiki/Alliberament_de_la_dona> [Consulta: 18 febrer 2015]

Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure: Declaració dels Drets de la Dona i de la Ciutadana.

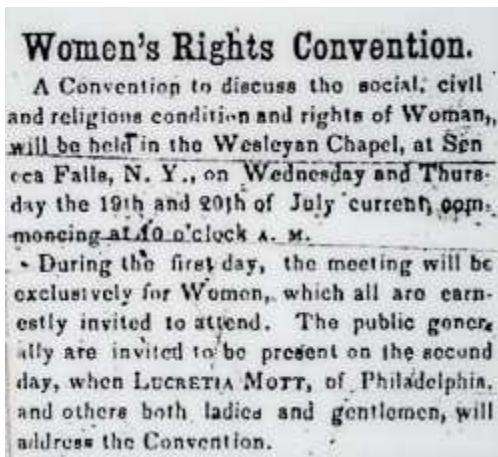
<https://ca.wikipedia.org/wiki/Declaraci%C3%B3_dels_Drets_de_la_Dona_i_de_la_Ciutadana> [Consulta: 18 febrer 2015]

Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure: Montalban.

<<https://ca.wikipedia.org/wiki/Montalban>> [Consulta: 23 setembre 2015]

ANNEX I

- **Document 1:** article que va publicar el diari local de Seneca Falls (Nova York) el dia que va tenir lloc la primera Convenció sobre els Drets de la Dona i placa commemorativa que el Departament d'Educació Estatal va posar al mateix lloc on es va celebrar la trobada l'any 1932 per rememorar-la.

Traducció:

Convenció sobre els Drets de la Dona.

Una convenció per debatre la condició social, civil i religiosa i els drets de la Dona tindrà lloc a la capella Wesleyan a Seneca Falls, N. Y., el dimecres i dijous, 19 i 20 de juliol, a les 10h del matí. Durant el primer dia, la trobada serà exclusivament per la Dona, les quals estan totes convidades. La resta del públic està invitat a venir el segon dia, jornada en la qual Lucretia Mott, de Philadelphia, i altres dones i homes, dirigiran la Convenció.

Font: Bloc de Sandra Ferrer Valero (www.sandraferrerv.wordpress.com)

- **Document 2:** il·lustracions extretes del llibre *Guía de la buena esposa. 11 reglas para mantener a tu marido feliz*, escrit per Pilar Primo de Rivera, un manual que s'entregava a les dones espanyoles que feien el Servei Social a la Secció Femenina, corresponent a l'any 1953.

Guía de la buena esposa
11 reglas para mantener a tu marido feliz
Sé la esposa que al siempre sonó

1 Ten lista la cena
Planea con tiempo una deliciosa cena para su llegada.
Esta es una forma de dejarle saber que has estado pensando en él y que te preocupan sus necesidades. La mayoría de los hombres están hambrientos cuando llegan a casa.
Prepara su plato favorito

2 ¡Luce hermosa!
Descansa 5 minutos antes de su llegada para que te encuentre fresca y reluciente.
Retoca tu maquillaje, ponte un listón en el cabello y luce lo mejor posible para él. Recuerda que ha tenido un día duro y sólo ha tratado con compañeros de trabajo.

3 Se dulce e interesante
Su aburrido día de trabajo quizá necesite mejorar. Tú debes hacer todo lo posible por hacerlo.
Una de tus obligaciones es distraerlo.

4 Arregla tu casa
Debe lucir impecable
Haz una última ronda por las principales áreas de la casa, justo antes de que tu marido llegue. Levanta libros de escuela, juguetes, etc. Y limpia con un plumero las me-^{as}.

5 Hazlo sentir en el paraíso
Durante los meses más fríos del año debes preparar la chimenea antes de su llegada. Tu marido sentirá que ha llegado a un paraíso de descanso y orden, esto te levantará el ánimo a ti también.
Después de todo, cuidar de su comodidad le brindará una enorme satisfacción personal.

6 Prepara a los niños
Cepíllales el cabello, lava sus manos y cámbiales la ropa en caso de ser necesario. Son sus pequeños tesoros y él los querrá ver relucientes.
tómate unos minutos para arreglar a los niños

7 Minimiza el ruido
A la hora de su llegada apaga lavadora, secadora y aspiradora e intenta que los niños estén callados.
Piensa en todo el ruido que él ha tenido que soportar durante su pesado día de oficina.

8 Procura verte feliz
Regálale una gran sonrisa y muestra sinceridad en tu deseo de complacerlo.
Tu felicidad es la recompensa por su esfuerzo diario.

9 Escúchalo
Puede que tengas una docena de cosas importantes que decirle, pero a su llegada no es el mejor momento para hablarlas.
Déjalo hablar antes, recuerda que sus temas son más importantes que los tuyos.

Font: www.elpapeldelamujer.wikispaces.com

- **Taula 1:** taxa d'activitat per sexe i grup d'edat, Catalunya, 1976-2005. (en %)

Grups d'edat	1976		1985		1995		2005	
	D	H	D	H	D	H	D	H
De 16 a 19 anys	62,0	66,5	40,5	42,3	32,8	33,2	27,4	43,8
De 20 a 24 anys	62,1	67,6	63,7	71,1	70,9	69,7	68,6	83,6
De 25 a 54 anys	29,6	97,2	39,5	94,5	62,5	94,3	74,2	94,4
De 55 i més	13,0	52,0	8,9	36,3	8,7	26,1	13,9	31,3
Total	30,2	80,4	31,9	71,3	42,8	66,9	50,5	72,3

Font: ESTUDIS 2. *Les dones i el treball a Catalunya: mites i certeses*. Generalitat de Catalunya: Institut Català de les Dones, 2007 (pàg. 32).

- **Taula 2:** diputades al Parlament de Catalunya.

	Dones	Percentatge
Legislatura 1980-1984	7	5,2%
Legislatura 1984-1988	11	8,1%
Legislatura 1988-1992	14	10,4%
Legislatura 1992-1995	17	12,6%
Legislatura 1995-1999	20	14,8%
Legislatura 1999-2003	32	23,7%
Legislatura 2003-2006	43	31,8%
Legislatura 2006-2010	48	35,5%
Legislatura 2010-2012	58	43%
Legislatura 2012-2016	54	40%

Font: Generalitat de Catalunya: Institut Català de les Dones.
(www.dones.gencat.cat)

ANNEX II

- **Entrevista 1: Al director de l'Edicions Garsineu.** (enregistrada al CD adjunt)

L'entrevista amb el Francesc Prats va sorgir arrel de la reedició del llibre *Balada de un músico* l'any 2010. Quan me'n vaig assabentar, em vaig preguntar un seguit de coses entre les quals era el per què d'aquella reedició: si tenia algun interès en concret o si més no volien retre homenatge a una escriptora poc coneguda entre la societat pallaresa.

Així doncs, em vaig posar en contacte amb el Francesc, el director de l'Editorial Garsineu i vam quedar a la Llibreria Central per parlar del tema.

Atzur: Hola Francesc, bona tarda. Com ja li vaig explicar, el meu treball de recerca tracta sobre l'evolució dels drets de la dona al llarg del segle XX i com s'han vist reflectits tots aquests canvis en la vida de Maria Dolors Boixadós, una escriptora pallaresa. Entre tot, vaig veure que la seva editorial va reeditar un llibre seu fa pocs anys i aquest fet em va encuriosir, és per això que avui estic aquí. Així doncs, si comencem pel principi, com neix l'Editorial Garsineu i per què s'anomena així?

Francesc: Doncs perquè, bé... m'agradava el tema dels llibres i aleshores, amb la meva dona, la Blanca Capdevila, vam tenir la idea d'editar llibres així de temàtica local. Llavors l'any 1986, a partir d'una experiència on al Centre d'Estudis del Pallars ens van fer unes publicacions de tema local, l'any 1992 vam decidir muntar l'Editorial Garsineu.

A: Quins són els objectius de l'editorial?

F: Bàsicament, per un costat recuperar coses i escrits que són difícils d'accedir al lector actual, i per un altre costat editar llibres de temàtica actual i sempre centrats en l'àmbit geogràfic que abasta tot el Pirineu, tot ha de ser local.

A: Preteneu arribar a algun públic en concret?

F: Al públic que estigui interessat amb temes del Pirineu, vaja!...

A: Com es decideix i s'inicia el camí per la publicació d'un llibre en la seva editorial?

F: Bé, a partir de si és un text antic, hem d'adquirir un cert coneixement del que s'ha publicat anteriorment i hem de fer una recerca per trobar l'original o en tot cas, si és una cosa publicada a l'estranger – amb anglès, alemany, etc. – i si hi ha l'interès, ho traduïm i ho posem a l'abast del públic. Si es tracta d'una cosa actual, normalment és l'autor o una institució que té alguna cosa per editar, ens ho proposa i nosaltres hem de mirar si ho acceptem o no.

A: Llavors, entre la reedició d'aquests llibres en els que esteu interessats en recuperar, s'hi troba moltes escriptores?

F: Home, dones... doncs no, especialment no. Hem publicat alguna cosa de poemes de l'Elena Creus, i després una novel·la d'una noia que no és que sigui filla d'aquí, però fa molt temps que viu a Tornafort, que es diu Núria Garcia Quera. Després també algun recull de contes de concursos literaris que s'han anat fent i on certes dones s'hi han presentat. També vam publicar unes memòries d'una noia que era filla d'un guàrdia civil, que va viure la seva infància entre Gerri de la Sal i Ribera de Cardós. I crec que de dones no hem publicat gaire cosa més.

A: Per tant, el paper de la dona i la seva contribució per la cultura pirinenca és molt baixa, no?

F: Bé, això és molt relatiu, eh...

A: Perquè, dins les comarques pirinenques és important el nombre d'obres signades per autors femenins?

F: *Mmm*, per exemple fa uns deu o quinze anys no hi havia pràcticament cap llibre infantil editat i ara doncs sí, no? Editat des d'aquí, vull dir. En canvi ara sí que hi ha una vintena o vint-i-cinquena de llibres editats de contes infantils, i bàsicament tots són de dones. Amb això no vol dir que la dona no contribueixi en la nostra cultura, que no et diria que només ho fan homes, saps? Depèn una mica, perquè per exemple d'estudis d'història hi ha molts treballs que estan fets per dones. Sí que tradicionalment, potser fa uns vint anys, era més normal que

de tot això se n'encarreguessin els homes, però des de llavors fins ara, has de pensar que les dones també han començat a escriure força.

A: Vostè coneix l'obra de Maria Dolors Boixadós?

F: Bé, més o menys sí.

A: Com la va conèixer?

F: Doncs perquè hi havia un interès en aquestes produccions de geografia local i llavors, com que *Balada de un músico* està ambientada aquí a Tremp durant els anys abans i durant la Guerra Civil, i com que nosaltres tenim aquesta idea de recuperar textos vinculats a la zona, doncs hi havia el fet de que la família (bé ella va morir i el seu germà, que tenia el seu llegat) va cedir la seva biblioteca a l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Llavors, vam fer una sessió aquí a l'Ajuntament de Tremp per parlar del fons de la Maria i vam decidir lligar ambdues coses: l'interès de publicar el llibre i fer una petita exposició per retre-li homenatge. I bé, ho vam fer tot plegat.

A: Creu que és important el llegat que va donar el seu germà a l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà?

F: Sí, bé... el que passa és que una cosa és la seva biblioteca i l'altra és més el seu llegat personal. A la biblioteca hi trobem una literatura bastant especialitzada, i l'interès que algú pugui tenir aquí és una mica relatiu, no? El fons, d'altra banda, jo crec que és una documentació molt important, en tant que aquesta persona ha tingut una trajectòria molt curiosa. Ella va marxar d'aquí als anys quaranta, va estar molt temps a Puerto Rico, entre ambients universitaris, i bé, va tornar aquí una mica per morir. Una figura interessant.

A: Creu que el fet de marxar influí en la seva producció literària?

F: Home, ella era professora de literatura espanyola a la Universitat de Puerto Rico, i el fet de... Bé, ella abans de marxar havia escrit una novel·la que em penso que era... Ara no me'n recordo quina era, però es va presentar al premi Eugeni Nadal. No va guanyar però això sí que la va esperonar i un cop allà, a l'estar entre ambients bastant literaris, suposo que va tenir més possibilitats d'escriure i editar.

A: Segurament ja m'ho haurà dit, però quin és el motiu principal pel qual Editorial Garsineu decideix reeditar el llibre *Balada de un músico* l'any 2010?

F: Doncs això que et dic, l'interès de recollir un text escrit per un autor d'aquí i que probablement era introbable, i que il·lustra d'alguna manera la Guerra Civil a Tremp. No és una novel·la gaire literària, però bé, hi ha un personatge que històric que és un pianista, hi ha uns fets històrics que són la guerra, i és una novel·la que alguns d'aquí ja havien llegit però en certa manera no era accessible. Llavors ja et dic, el fet de que tingués el llegat aquí i l'acord de l'Ajuntament per fer una exposició, van fer que reeditéssim el llibre per acompanyar la cosa.

A: Em sabria dir quina és la temàtica principal de la novel·la i si és històrica o de ficció?

F: A veure, és una història real d'un pianista ambientada durant els anys de la Guerra Civil, i representa que ella utilitzava la novel·la per explicar aquest esdeveniment espanyol als seus alumnes. Llavors bé, és una història novel·lada d'un personatge real que va existir, un pianista que estava al Cafè Espanya i bé, hi ha una determinada visió dels inicis de la guerra. No tracta tant el tema bèl·lic, però sí com es van viure els inicis d'aquest fet entre una comunitat urbana i petita com ho era Tremp.

A: Considera, doncs, que Maria Dolors Boixadós és prou coneguda arreu? Almenys aquí al Pallars.

F: No, a veure... Aquí el tema de ser conegut pel fet d'escriure és molt difícil i cada vegada més, la gent que es coneguda per escriure, és gent que surt a la televisió o que ha guanyat algun premi literari. Ella no va tenir aquesta sort tot i haver-ho intentat. Va ser coneguda, però poc.

A: Per tant, creu que s'hauria de fer més difusió de la seva obra?

F: Home, crec que estaria bé que vosaltres, que llegiu llibres a l'escola, us interesséssiu en llegir aquest tipus de llibres o que almenys us ho proposessin els professors.

A: Finalment, creu que s'està fent una bona feina en la recerca i la difusió de la història i cultura pirinenca?

F: Sí.

A: Es podria millorar d'alguna manera?

F: Es podria millorar incentivant a la gent que estudia a l'hora de fer treballs de recerca sobre aquests temes, als que estudien alguna carrera humanística a la universitat doncs també, vincular-los a recerques que es puguin fer.

A: Bé, creu que el paper de la dona com a escriptora ha millorat en els últims temps?

F: Sí, a veure... al segle passat, de gent que escrigués aquí als anys vuitanta n'hi havia ben poca... Aquesta dona – la Maria – i alguna altra que havia fet alguna coseta de poesia, però absolutament res més. Ara hi ha molta més gent que escriu, ja sigui des d'un àmbit literari o es tracti d'una recerca històrica o arqueològica.

A: Molt bé, doncs això és tot. Moltes gràcies per la seva col·laboració.

F: Molt bé.

(Llibreria Central, Tremp. 2 d'octubre de 2015)

ANNEX III

- Entrevista 2: amb Islara Souto Boixadós, filla de Maria Dolors Boixadós.

Hola Islara,

Agradezco su colaboración en el trabajo que estoy realizando sobre María Dolors Boixadós, su madre, y que haya aceptado responder a mi entrevista por correo-electrónico.

Como ya le comenté, mi trabajo es una investigación sobre la evolución de los derechos de la mujer durante el siglo pasado y tomo la imagen de María, una mujer del Pallars, para ver si todos esos cambios se vieron reflejados a lo largo de su vida.

Ya he estudiado el legado que donó su familia al Archivo Comarcal del Pallars Jussà, lo que me gustaría ahora es conocer la parte más humana de María y por esto creo que usted es la persona indicada, alguien a quien dedicó toda su vida, junto con sus dos hermanos.

Muchas gracias de nuevo, Islara. Tómese el tiempo que necesite y conteste lo que usted crea oportuno, si ve que me entrometo mucho en su vida personal lo comprenderé. En cuanto acabe el trabajo, si quiere también puedo mandarle una copia.

Así pues, estas son mis preguntas:

1- En referencia a usted, ¿dónde nació y cómo recuerda su infancia?

Mis padres se exiliaron a Venezuela, mi madre embarazada de seis meses con mi hermana, Bunderlai. Al bajar del avión en Caracas, los rodearon los militares, pues durante el cruce del océano hubo un golpe de estado en Caracas y mis padres no pudieron quedarse en la capital, adonde tenían amistades y apoyo. Volvieron a subir al avión para descender en los Andes, en Mérida, donde no conocían a nadie; allí nació mi hermana y 22 meses después, nací yo. Mi padre fundó el Centro de Investigaciones Médicas en la Universidad de Mérida. Este relato lo describe mi madre en su novela de dos partes llamada Cristales y Cenizas (sin publicar).

Mi padre fue médico-científico, e investigador de cáncer. Durante la Guerra Fría, los Americanos fueron en búsqueda de “cerebros” por Sud America, y encontraron a mi padre en Venezuela. Se lo llevaron a los EEUU, y mi madre, con los tres hijos, se fue a Sort y a Madrid en lo que papá se instalaba en Tennessee.

Mi infancia fue en general feliz, pero recuerdo pocos detalles, quizás por la confusión que siempre parecía haber en casa: ¿estábamos en los EEUU, o en la España que habían dejado mis padres? En los EEUU, nos consideraban forasteros; en España, nos consideraban “americanos.”

2- Tengo entendido que se tuvieron que mudar varias veces, ¿fue difícil adaptarse a sitios nuevos tan a menudo?

Si... y no. El exilio fue muy difícil para mis padres, y siempre quisieron volver a España, pero a una España sin fascismo y desde luego, sin Franco. Fue muy difícil para mis hermanos y yo adaptarnos completamente a la vida en los EEUU, por ejemplo, el hablar inglés estaba prohibido en casa. Aunque mi madre nos cantaba nanas en catalán, nunca se habló catalán en casa. Mis padres nos pagaron para que tomáramos clases particulares de alemán y francés. Fuera de casa, claro, en las escuelas y colegios de los EEUU, se hablaba inglés, y yo me propuse muy temprano dominar ese idioma hasta el punto de ganar premios de ortografía e composición.

Mis hermanos y yo aprendimos a adaptarnos a muchos sitios y a diferentes culturas. En casa, las normas eran las de la España de la cual habían salido mis padres, y mi padre – pero no mi madre – era muy “conservador” en cuanto se trataba de sus dos hijas. Eso sí fue un poco difícil para nosotras, puesto que eran los años hippie de los 1960 y 1970.

3- ¿En qué lugar cree que su madre se sintió más a gusto?

En Puerto Rico, donde – como profesora de literatura española y fundadora/directora del teatro de la Universidad de Puerto Rico – pudo expresarse libremente a sus anchas. Sus colegas y los estudiantes la quisieron mucho. La Editorial de la UPR le publicó varios libros y algunos se usaron como libros de texto. También en la UPR, ella tuvo la oportunidad de

presentar sus obras y opiniones en varias e importantes conferencias a nivel internacional, algunas en España.

4- ¿Le habló alguna vez sobre su infancia en Sort y Tremp? ¿Qué cree que le marcó más en aquella época?

Mamá me hablaba con mucha frecuencia de su infancia, pues ella y yo fuimos, como te conté, uña y carne. Ella fue la mayor de cuatro hermanos: Agustín (muerto en Ceuta durante la Guerra Civil); Ester (casada con un franquista y separada de la familia por diferencias políticas); José Ramón (neurocirujano muy importante en Madrid, jubilado en Sort).

Mi abuela materna, Ester Servat, la madre de los cuatro, murió al dar a luz a una niña; ella y la bebé están todavía enterradas al lado del ciprés que se encuentra en la cima del Castillo de Sort. Al morir su madre, Mamá y José Ramón fueron a vivir con su Tía Celestina, hermana de su padre, Josep Boixadós, que fue juez en el Pallars Sobirá. Celestina y los dos hermanitos (o sea, María Dolores y José Ramón) fueron a vivir a Tremp con Tía Engracia y su marido, Tío Campo, que era rojo, fue recaudador y les hizo de segundo padre, pues Josep se había quedado en Sort, en la casa de la Calle Mayor, #26. Durante la Guerra, mi madre ayudó a su Tío Campo a escapar de la ocupación franquista, cruzando la frontera de Francia a pie varias veces.

Me contaba Mamá de las travesuras de Agustín, de los cuidados de su Tía Celestina, de su gran fobia a las arañas, y de sus clases de piano en Tremp, lo que le sirvió para la base del libro, Balada de un Músico.

5- ¿La llegada de la República cambió la vida de su madre en algún aspecto? ¿Y la Guerra Civil?

Mi madre fue simpatizante republicana y anarquista revolucionaria; en Barcelona, trabajó por la CNT/AIT. Su novela inédita, Al Despertar (escrita en sus últimos años viviendo conmigo en Miami y generosamente dedicada a mi) relata esta época en Barcelona, viviendo los bombardeos, cementando sus ideas políticas y pasando por su primer amor.

La Guerra Civil y las atrocidades al cuales fue testigo fueron lo que más influyó e impactó a mi madre. Dedicó su vida entera y su carrera literaria a luchar

contra las guerras. Por ejemplo, Retorno, la novela ganadora del primer Premio Internacional Don Quijote, es una obra sumamente anti-guerra, en particular, la guerra nuclear.

6- Para ella, ¿era importante la emancipación de la mujer?

¿Formó parte de algún movimiento revolucionario o feminista?

Mi madre nació emancipada. Legalmente, su padre, Josep Boixadós, firmó su emancipación al ella cumplir los 16 años. Una vida emancipada fue la única que mi madre supo vivir, apoyada por mi padre, que también fue partidario de la libertad de la mujer (pero que no aplicaba enteramente 100% a sus hijas). Al Despertar es, de cierta forma, un himno a la mujer liberada en los años durante la Guerra Civil en Barcelona.

Después de pasar los primeros 10 años del exilio en Venezuela, a mi padre lo reclutó el gobierno de los EEUU para que hiciera sus investigaciones de cáncer en el estado de Tennessee (en Oak Ridge, “La Ciudad Secreta”). Allí fue adonde Mamá escribió Retorno, propulsada por la Guerra Fría entre los EEUU y la USSR y la construcción y almacenamiento de material de guerra y bombas nucleares.

7- ¿Qué es lo que movió a sus padres para dejar España?

¿Se arrepintieron alguna vez?

Fueron dos las razones por el exilio de mis padres: (1) el descontento feroz al gobierno franquista y fascista, y (2) la pasión de mi padre, el Dr. José Souto Candeira, por descubrir la cura contra el cáncer.

Nunca se arrepintieron de salir de esa España, pero al caer Franco en 1975, quisieron volver a la “nueva España” -- y les fue muy difícil, pues ya sus hijos se habían asimilado, más o menos, a la vida americana, pero más importante, en España, como exiliados, no fueron bien vistos; ni mi madre ni mi padre pudieron encontrar trabajo en las universidades españolas como investigador/profesor y escritora/profesora.

8- ¿Cuál cree que fue el impulso que llevó a su madre a escribir a los 21 años y no antes?

¿Quién ha dicho eso? Mi madre escribía cuentos a los 8 años. Su primera novela, Aguas Muertas, escrita a los 21 años, fue segunda finalista en el primer premio Nadal, el cual se lo dieron a otra persona por razones inéditas.

9- ¿Cuál de sus obras cree que refleja más su carácter? ¿Por qué?

Para mi madre, sus novelas eran como si fueran hijos, y la que más quiso fue Retorno. Creo que era quizás por su construcción literaria y por los caracteres bien desarrollados, pero más que nada, por su fuerte mensaje anti-guerra.

A pesar de su “preferido,” creo que la obra que más define el carácter de mi madre fue Gabriel: Coda Final, en la cual una madre universal vuela por el mundo con alas mágicas recogiendo niños abandonados. Mi madre era muy fuerte y nunca la vi llorar, pero se expresaba plenamente, abiertamente, libremente y apasionadamente, al escribir.

10-¿Cree que en sus obras hay algún tema recurrente? ¿Cuál?

Si, definitivamente. Además del tema anti-guerra, su filosofía personal era de “bondad activa.” Me decía que la bondad pasiva era una pérdida de tiempo, que había que comprometerse y actuar.

11-Como mujer, ¿le costó darse a conocer y publicar en el mundo de la literatura?

Muchísimo. Para ella, generalmente modesta, fue una lucha constante el darse a conocer y publicar. No entendía el concepto de “mercadeo propio.” En España, le fue muy difícil publicar por ser exiliada (hasta recientemente, los exiliados no estaban bien vistos); en los EEUU, le fue difícil por no ser escritora que provenía de Sur o Centro-América; después en Cataluña, por no escribir en catalán.

Creo que le dolió el producir tanta obra literaria, con muy buena crítica pero sin embargo, ser tan poco conocida. Yo le decía, “No te preocupes. Sigue escribiendo, escribe, escribe, que algún día, aunque tu no estés, ya te conocerán.”

12-Si a María le preguntaban de dónde era, ¿qué respondía?

De Sort, Pirineos de Lérida.

13-¿Cree que sus orígenes - el Pallars - influenciaron en su trayectoria vital? ¿Por qué nunca decidió regresar?

Sus orígenes en Sort y Tremp no influyeron tanto como uno pudiera pensar. Lo que sí influyó fue su adolescencia tardía en Barcelona, y después de la Guerra, su estancia en Madrid donde conoció a mi padre. Ella siempre quiso regresar (por eso, el nombre de “Retorno”). Cuando murió Franco, quisieron volver, pero para ese entonces, ya se había enfermado mi padre con Alzheimer; Mamá lo cuidó en casa por 15 años, dedicándose muy sacrificadamente a cuidarlo. Durante esa época, escribió Identities Perdidas: Relato de un Enfermo de Alzheimer's (todavía en venta en las librerías). Al morir mi padre, ella vendió todo y regreso a Sort, adonde paso 6 años muy felices viviendo en el piso 3º de la Calle Mayor #26 y viviendo cerca de su hermano, José Ramón. Durante esta época, escribió varias novelas, cuentos, ensayos y artículos de periódico.

Un día en marzo, me llamó mi Tío y me dijo que Mamá estaba muy enferma. Cogí el primer avión y me fui a Sort. Resulta que había ido a Planeta, la editorial en Barcelona, con un taxista de Sort, y de regreso, pararon en el restaurante del Bruc a comer; ella comió unos macarrones que resultaron estar contaminados, y se enfermó gravemente del hígado. Estuvo internada en el hospital de Tremp varias semanas, yo sentada en una silla sin apenas salir del cuarto. Regresamos a Sort, adonde la cuidé por casi un año antes de traérmela a Miami, adonde vivió con nosotros 5 años. Durante esta – su última etapa -- seguía escribiendo; la última obra fue un largo cuento, en forma de libro, para niños llamado Los Minairons (publicado en Colombia).

Los últimos dos años ya estaba muy mayor y enferma. Yo perdí mi puesto en la universidad por cuidarla, pero con muchísimo gusto, cariño y dedicación – se lo merecía, eso y mucho, mucho más. Se murió el día 5 de enero, a las 5:30 de la madrugada, conmigo y rodeada de su nieta, Islara Xóchitl y su nieto, José Ramón, a quienes ella ayudo a criar y que la querían muchísimo.

14-¿Por qué fue María, según usted me dijo, una mujer con mucha humanidad?

Yo no sé el “por qué.” ¿Por qué vuelan los pájaros? ¿Por qué nadan los peces? Fue una mujer excepcional, muy inteligente, sumamente generosa, y más que buena con su marido, hermano, hijos, y nietos.

15-¿Qué valores les inculcó su madre como mujer y persona?

La filosofía de la “bondad activa.” El estudiar fuerte y trabajar duro. El ser honrado y noble. Para mi madre, no había problema que no se podía resolver, y yo intento seguir esa pauta, aunque a veces me es difícil.

16-Finalmente, ¿cree que quedó satisfecha con la vida que había vivido o le transmitió que les quedó algo por hacer?

Me decía que había dedicado su vida a la investigación científica de su marido, y que había puesto su carrera literaria en segundo plazo al descubrimiento del cáncer porque decía que eso era más importante que el escribir novelas. Pienso que si se hubiera quedado en España, hubiera sido la primera novelista de finales del Siglo XX en ese país. Es más, esto me lo han verificado colegas suyos, críticos literarios y otros escritores.

A ti, te doy las gracias por el interés que has tomado con mi madre, y por ponerte en contacto conmigo. Te felicito por un trabajo bien hecho y muy completo. A María Dolors, le hubiera gustado mucho esta entrevista y ver que la gente joven se interese por su obra. Gracias por el trabajo que estas haciendo sobre ella, más que nada porque la has podido ver no solamente como figura literaria catalana, sino también como mujer, madre, abuela y humanista universal.

Espero conocerte algún día.

Un abrazo,

Islara Souto Boixadós

(Tremp, Lleida – Miami, Florida. 26 d’octubre de 2015)

ANNEX IV

Recull en vídeo (CD apart) de fonts orals que van conèixer a Maria Dolors Boixadós a Sort:

Paquita Andorrà, sortenca que va treballar per Maria Dolors Boixadós els últims quatre anys que va estar a Sort.

Llàtzer Sibis, president del Consell Comarcal del Pallars Sobirà, que va tenir cert contacte amb Maria Dolors Boixadós arran de la farmàcia familiar.